

De Tuinwijk

‘Een buitengewoon aangename aanblik’

Cultuurhistorische rapportage

Cultuurhistorische rapportage

De Tuinwijk

‘Een buitengewoon aangename aanblik’

Marijke van den Heuvel
Mei 2008

Inhoudsopgave

Inleiding	5				
1	Woningbouwvereniging De Tuinwijk	7	5	Waardestelling en aanbevelingen	35
	Inzet voor beter wonen	7		Waardestelling	35
	Een vereniging van spoorwegmannen	9		Stedenbouw	35
				<i>Zichtassen en gevelwanden</i>	35
				<i>Openbare ruimte</i>	35
2	Plannen voor een tuinwijk	11		Architectuur	35
	Buiten wonen in de stad	11		<i>Exterieur</i>	35
	Harmonie in de gebouwde omgeving	13		<i>Interieur</i>	37
	Woningen in soorten en maten	14		Geschiedenis	37
	<i>Type A</i>	14		Monumentale waarde	37
	<i>Type C</i>	16		Aanbevelingen	37
	<i>Type D</i>	17		<i>Exterieur</i>	37
	<i>Poortwoningen</i>	19		<i>Interieur</i>	38
	<i>Winkelwoningen</i>	19		<i>Openbare ruimte</i>	38
3	Verwezenlijking van de plannen	21		Noten	40
	Problemen voorafgaand aan de bouw	21		Bronnen en literatuur	41
	Bakstenen van de Inktpot	21		Illustratieverantwoording	41
	Duur maar fraai	22		Colofon	42
	Een met zorg ontworpen interieur	23			
	Zestig jaar continuïteit	25			
	Groot onderhoud	25			
4	In hedendaags perspectief	27			
	Architectuur	27			
	<i>Exterieur</i>	27			
	<i>Interieur</i>	30			
	Stedenbouw	31			
	<i>Zichtassen en gevelwanden</i>	31			
	<i>Groenvoorziening</i>	33			
	<i>Straatmeubilair</i>	33			

‘De straten zijn in hoofdzaak geprojecteerd in de richting Noord-Zuid, wat veel zon in de straten zal brengen, hetgeen onder andere ten goede komt aan de voor sommige huizenrijen ontworpen voortuintjes, zoodat direct en indirect het aspect wordt vervroolijkt. De eerste aanblik is nu al (ondanks het sombere weer van de laatste dagen) een buitengewoon-aangename.’

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 9 maart 1922

Inleiding

In 1921 werd, midden in de huidige Utrechtse wijk Tuinwijk, een bijzondere buurt gebouwd van maar liefst 180 woningen. De huizen, nu in bezit van woningcorporatie Portaal, zijn inmiddels toe aan een ingrijpende renovatie. Om de noodzakelijke ingrepen zo zorgvuldig mogelijk uit te voeren, heeft Portaal de gemeente Utrecht om advies gevraagd. Besloten is historisch onderzoek te doen, waarbij de oorspronkelijke stedenbouwkundige plannen, bouwtekeningen, correspondentie, literatuur en historische foto's zijn bestudeerd. Ook de historische context of tijdgeest waarin de woningen tot stand kwamen, bleek van aanzienlijk belang en speelt zodoende een grote rol in het onderzoek. Dankzij de bereidheid van enkele bewoners hun woningen open te stellen, kon bovendien een goed beeld van het oorspronkelijke interieur worden verkregen.

Het onderzoek heeft veel inzicht gegeven in zowel het ontwerp als de achterliggende ideeën van deze bijzondere buurt. Het heeft ook voldoende aanbevelingen opgeleverd om de renovatie zó te kunnen uitvoeren dat het oorspronkelijk ontwerp zoveel mogelijk recht wordt gedaan. De sterke eigenschappen van een wijk liggen immers vaak in haar oorspronkelijke vorm en ontstaansgeschiedenis besloten.

‘Behoorlijke toegangswegen zijn er niet. Voor tapiSSIères is het terrein onbereikbaar. Dus worden de meubeltjes van de huurders op het Zwarte Water gelost en - O primitieve 20ste eeuw! - met lorretjes vervoerd naar hun woning!’

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 9 maart 1922

1 Woningbouwvereniging De Tuinwijk

Inzet voor beter wonen

In de tweede helft van de negentiende eeuw was het slecht gesteld met de Nederlandse volkshuisvesting. Het inwonersaantal van de steden was als gevolg van de industrialisatie in een korte tijd erg gestegen, terwijl het aantal woningen achterbleef. Het gevolg was dat grote arbeidersgezinnen in de steden op kleine oppervlaktes leefden, meestal zonder tuin. Daarbij kwam dat de hygiënische omstandigheden veel te wensen overlieten. De riolen waren nog open en er was nog geen waterleiding.

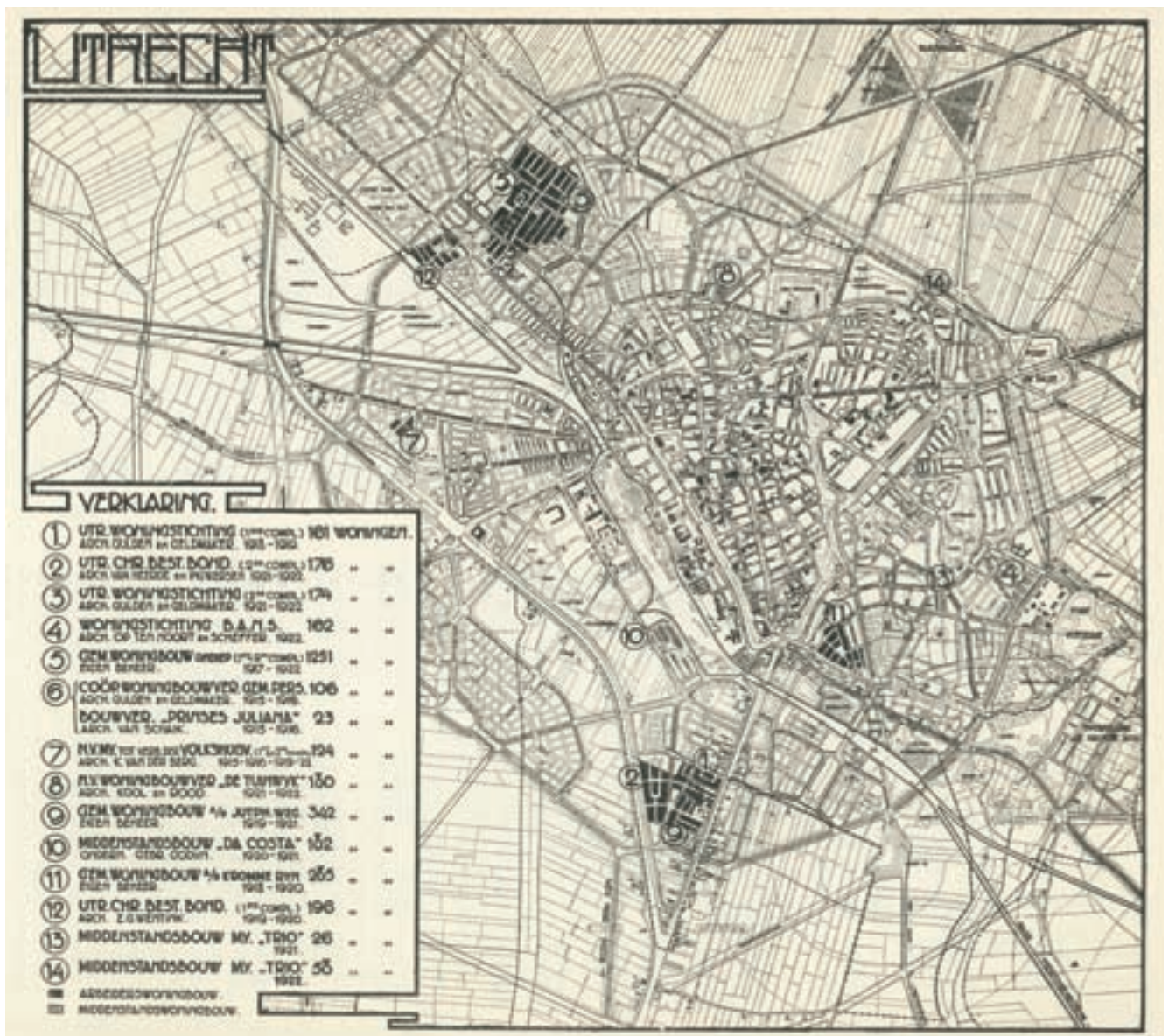
Ook andere steden in West-Europa hadden te maken met deze problemen en er kwam een brede socialistische beweging op gang die zich inzette voor betere arbeids- en leefomstandigheden voor de arbeiders. Vanaf 1883 werden in de stad Utrecht riolering en waterleiding aangelegd, waardoor het aantal sterfgevallen als gevolg van ziektes drastisch afnam. Bovendien organiseerden arbeiders zich steeds meer in bouwverenigingen die als doel hadden om als collectief deugdelijke woningen te bouwen.

Revolutionaire ideeën op het gebied van de woningbouw waren in 1898 afkomstig van de Engelsman Ebenezer Howard (1850-1928)¹. Als beste vorm voor nieuw te ontwikkelen steden of voorsteden dacht hij aan een gulden middenweg tussen de stad en het platteland: de tuinstad. Zowel de voorzieningen en de werkgelegenheid van de stad als de frisse lucht en de natuur van het platteland zouden er te vinden zijn. Howard dicteerde strenge stedenbouwkundige modellen en ook socialistische uitgangspunten, zoals gemeenschappelijke eigendom van het land en een sterke sociale controle. Zijn ideeën waaiden over naar andere Europese landen, met name Duitsland en België. Ook in Nederland werden tuindorpen aangelegd, zoals Het Lansink in Hengelo (1910) en Vreewijk in Rotterdam (1919), zij het volgens een vrije uitwerking van Howards strenge ideeën. In het dorpje Zuilen naast Utrecht werden vanaf 1913 Elinkwijk en De Lessepsbuurt volgens de tuinstadgedachte gebouwd. Bij de aanleg van de nieuwe wijken had men comfortabel en betaalbaar wonen voor ogen in ruim opgezette wijken met alle nodige voorzieningen in de directe nabijheid. De architectuur in deze Nederlandse tuindorpen was over het algemeen eenvoudig en dorps van karakter.

J.P. Fockema Andreae, die van 1914 tot 1933 burgemeester van Utrecht was, liet in zijn boek *De hedendaagse*

stedenbouw uit 1912 duidelijk merken dat hij een voorstander was van de nieuwe tuindorpen. Hij hoopte dat deze mode naar Nederland zou overwaaien omdat ze goed was voor de gezondheid en het geluk van de inwoners, zoals bleek uit statistieken betreffende de maat en het gewicht van kinderen. Degenen die de leiding hadden in een tuinstad, zorgden er volgens Fockema Andreae voor, dat de bewoners zich ontwikkelden, hun lichaam sterkten en hun geest ontspanden. Bovendien werd er gezamenlijke verantwoordelijkheid genomen, bijvoorbeeld door het instellen van een verbod op drankgelegenheden in de tuinsteden. Overigens voorzag Fockema Andreae voor Nederland wel een aantal bezwaren. Zo was volgens hem de aanleg van straten en riolering vanwege het klimaat prijzig. Ook zou de Nederlander bezwaren hebben tegen de grote afstand tussen zijn woning en zijn werkplek, omdat hij zich niet gemakkelijk verplaatste en zijn warme maaltijd niet graag naar de avond verschoof. Voor kleine gemeenten zou het volgens Fockema Andreae bovendien moeilijk zijn om voorzieningen als politie en brandweer te kunnen garanderen in de buiten de stad gelegen tuinsteden.²

Om de nieuwe uitbreidingen in de steden te reguleren en om de bouw van goede woningen te bevorderen voerde de overheid in 1901 de Woningwet in. Daarin werden eisen gesteld waaraan woningen moesten voldoen. Het was zaak de woningvoorraad te saneren en sterk uit te breiden. In 1915 verleende het rijk dan ook de eerste voorschotten voor de financiering van grote woningbouwprojecten. Er werden steeds meer woningbouwverenigingen opgericht, die met behulp van vaak particuliere architecten woonwijken wilden gaan bouwen waaraan een degelijk stedenbouwkundig plan ten grondslag lag. Maar de plannenmakers hadden het tij niet mee, want door de Eerste Wereldoorlog lag de aanvoer van materialen vrijwel stil en de materialen die wel voorhanden waren, werden erg duur. In deze onzekere tijden werden kredieten bovendien maar moeizaam verstrekt, waardoor de bouw stagneerde en de woningnood alleen maar toenam. Na de oorlog werd de situatie niet meteen beter. De aanvraagprocedures voor voorschotten bleken zo veel tijd te vragen, dat er grote vertragingen ontstonden, waardoor de kosten voor de architect, de opzichters en de aannemer al maar opliepen. In 1920 werden er wegens een tekort aan bouwvakkers ook nog uitzonderlijke loonsverhogingen doorgevoerd, waardoor de gemeente Utrecht zelfs overwoog om de woningbouw geheel stil te leggen. Door werklozen uit andere

^ Een stedenbouwkundig plan naar Berlage en Holsboer uit 1922 met daarop de nieuwe woonwijken aangegeven. De Tuinwijk ligt als nummer 8 aan de rand van de stad. Ruim tien jaar later werd het aangrenzende gebied volgebouwd door buurgemeente Maartensdijk. Dat was het begin van de latere Utrechtse wijk Tuindorp.

^ Briefpapier met het logo van de woningbouwvereniging De Tuinwijk.

sectoren voor eenvoudige klussen als terreinophoging in te zetten, kon de bouw toch doorgaan.

Ondanks deze problemen is er in de gemeente Utrecht aan het begin van de twintigste eeuw door woningbouwverenigingen toch een aantal grote woningcomplexen gebouwd. Zo werden in 1916 in Ondiep 106 woningen gebouwd naar ontwerp van het Amsterdamse architectenbureau Gulden en Geldmaker in opdracht van de Coöperatieve Woningbouwvereniging voor Gemeentepersoneel. Tegelijkertijd werd in Ondiep een complex gebouwd van de hand van A.J. van Schaik in opdracht van Bouwvereniging 'Prinses Juliana'. Al snel volgden ook andere verenigingen die woningen onder meer langs de Vleutenseweg, in Rivierenwijk, bij de Krommerijn en in Zuilen lieten bouwen.

Woningbouwverenigingen ontstonden niet alleen binnen de verschillende maatschappelijke zuilen maar vaak vanuit bepaalde beroepsgroepen of bedrijven. Zowel Middenstandsbouw Maatschappij 'Trio' als Woningstichting 'Tuindorp B.A.N.S.' waren opgericht door ambtenaren van de Nederlandse Spoorwegen. Trio heeft in 1921 en 1922 drie complexen gebouwd: aan de Boomstraat, aan de Admiraal van Gentstraat en aan de Vleutenseweg. Door 'Tuindorp B.A.N.S.' werd in 1923 naar ontwerp van A.H. Op ten Noort en L.S.P. Scheffer een complex aan de Laan van Minsweerd gebouwd. Voor deze projecten stonden de Nederlandse Spoorwegen garant. Zodoende hebben zij een belangrijk stempel gedrukt op de Utrechtse woningbouw.

Een vereniging van spoorwegmannen

De derde woningbouwvereniging waarvan ambtenaren van de Nederlandse Spoorwegen lid waren, was De Tuinwijk. Deze spoorwegambtenaren hadden de vereniging echter niet zelf opgezet maar waren er via een samenloop van omstandigheden bij terechtgekomen. Het begin van De Tuinwijk ligt namelijk bij kantoorpersoneel van onder meer de Maatschappij tot Exploitatie van Staats Spoorwegen, de Nationale Bankvereniging en de Steenkolenhandelsvereniging. Zij sloegen aan het begin van 1917 de handen ineen om betaalbare woningen voor ambtenaren te gaan bouwen, dus ook voor het spoorwegpersoneel. Als gevolg van de Woningwet werden er namelijk veel arbeiderswoningen gebouwd maar er was nog een tekort aan 'ambtenaarswoningen'. Hun vereniging heette 'Rembrandt' en aan het hoofd stonden J.M.J. Koning als voorzitter en A.A. Tak als secretaris. Aanvankelijk hadden zij hun oog laten vallen op een terrein tussen de Zonstraat en de Nicolaasweg maar toen dat te duur bleek, kozen zij

in overleg met de directeur van Gemeentewerken, A.H. Op ten Noort, voor het terrein ten westen van het Willem van Noortplein. De leden van Rembrandt wilden daar graag een tuinwijk aanleggen maar het terrein was te groot voor de 40 woningen die ze in gedachten hadden, waarop zij de gemeente vroegen bij te dragen aan de financiering van een groter aantal woningen.

Aan het einde van 1917 besloot het bestuur van Rembrandt de vereniging om te zetten in een naamloze vennootschap en de naam te veranderen in 'De Tuinwijk', naar het karakter van de bouwplannen. De Tuinwijk zou als doel hebben 'werkzaam te zijn in het belang van de verbetering der huisvesting van ambtenaren en kantoorbedienden en daarmee gelijk te stellen personen, die in de gemeente Utrecht gevestigd zijn of zich daar wenschen te vestigen'³. Vanwege juridische discussies duurde het echter nog tot 7 oktober 1919 voordat de N.V. Woningbouwvereniging De Tuinwijk daadwerkelijk werd opgericht.

Ondertussen vond er in 1917 een grote verandering plaats in de spoorwegwereld. De Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, gevestigd in Amsterdam, en de Maatschappij tot Exploitatie van Staats Spoorwegen in Utrecht werden samengevoegd tot de Nederlandsche Spoorwegen. De nieuwe onderneming koos Utrecht als vestigingsstad en liet naast de twee bestaande administratiegebouwen in het Moreelsepark een nieuw gebouw verrijzen, waarin een groot aantal spoorwegwerknemers van buiten de stad werkzaam zou zijn. Voor deze nieuwe werknemers moest natuurlijk wel huisvesting worden gevonden. De Amsterdamse werknemers van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij voorzagen de problemen die dat met zich mee zou brengen en richtten een comité op dat zich met dit woningvraagstuk bezighield. Aan het hoofd stonden de heren H. Posthuma (Bouw en Werktuigkundige, voorzitter), C. Galis (Chef de Bureau, secretaris) en J. de Jong (Commissie 1e klas, penningmeester)⁴. Het comité onderhandelde met de gemeente Utrecht voor financiële steun maar de gemeente was van mening dat ze al genoeg gedaan had voor de spoorwegambtenaren en liet weten dat de Nederlandse Spoorwegen maar moesten meebetalen. Overigens waren de Amsterdamse werknemers er nog niet over uit waar ze wilden wonen. Sommigen hadden een voorkeur voor Utrecht, anderen wilden liever naar Bilthoven. Lang hoefde die discussie niet te duren, want de plannen van De Tuinwijk boden een goede oplossing voor het huisvestingsprobleem, waardoor men in 1919 met deze woningbouwvereniging in zee ging. Zo werd De Tuinwijk een echte 'vereniging van spoorwegmannen'⁵. Ook nu was niet iedereen het eens met de keuze voor het gebied; van Amsterdamse zijde klonk het bezwaar dat het gebied ten westen van het Willem van Noortplein te dicht bij de beenzwartfabriek zou liggen. Daarmee bedoelden de Amsterdammers de fabriek van

de firma Smits aan de Vecht, waar uit dierlijke botten een zwarte verfstof werd verkregen en vanwaar zich een ondraaglijke geur over de omgeving verspreidde. Maar de Amsterdammers hadden geen geluk: een ander terrein was niet voorhanden.

Wel was er nu haast geboden met de woningbouw in de Tuinwijk, aangezien het Amsterdamse personeel al eind 1920 naar Utrecht zou komen. Maar er waren nog wat knelpunten. Zo was de financiering nog lang niet toereikend. De gemeente wilde weliswaar haar steentje bijdragen maar daarvóór wilde ze eerst weten wat het rijk zou bijdragen. Bijna de helft van alle kosten zou gedekt moeten worden door bijdragen van het rijk en de gemeente. De minister van Arbeid liet weten dat het rijk driekwart van die kosten zou dragen. Voor de gemeente zou een kwart echter nog te veel zijn. Maar toen de Nederlandse Spoorwegen in het voorjaar van 1920 ook een bijdrage toezegden, was de financiering eindelijk rond. Als voorwaarde stelden de NS dat in ieder geval de helft van de woningen beschikbaar zou worden gesteld aan NS-personeel.

✓ Op deze luchtfoto uit omstreeks 1931 is de Tuinwijk te zien en ook de bebouwing op het noordelijke gedeelte rond de Antonius Matthaesuslaan. De scherpe afsnijding in het westen zou na de oorlog verdwijnen met de bouw van de Staatsliedenbuurt.

2 Plannen voor een tuinwijk

Buiten wonen in de stad

Het terrein waar woningbouwvereniging De Tuinwijk haar woningen zou gaan bouwen, was voornamelijk tuinbouwgebied. Het lag ten noorden van de negentiende-eeuwse bebouwing van de Vogelenbuurt en werd in het oosten begrensd door het Zwartewater en in het westen door de Kwakkeldijk. In het noorden lag de inundatiekade die tegelijk de grens vormde tussen Utrecht en Maartensdijk. De leden van De Tuinwijk en de directeur van Gemeentewerken A. H. Op ten Noort waren het erover eens dat er op dit terrein een woonwijk moest komen met de opzet van een tuinstad. Op ten Noort had in april 1917 zelfs al een stedenbouwkundig plan ontworpen. Na zijn aftreden werd dit plan, dat geïnspireerd was door de Engelse en Duitse tuinsteden, in een voordracht aan de gemeenteraad toegelicht:

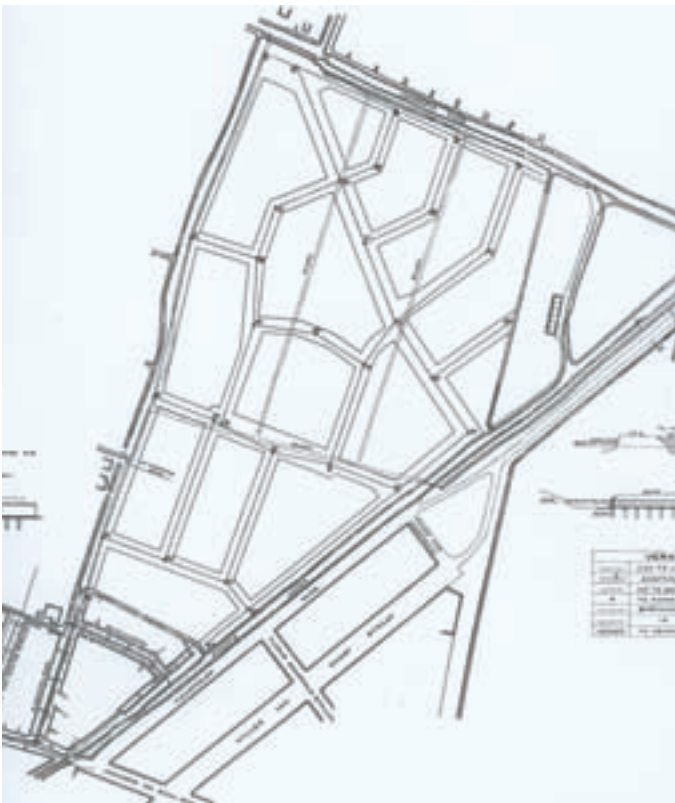
✓ In april 1917 had Op ten Noort al een stedenbouwkundige plan voor een tuinwijk klaar. De straten waren voornamelijk oostwest georiënteerd en in het midden van de wijk waren de woningen gerangschikt als twee-onder-een-kap.

‘Het plan is afkomstig van de afgetreden directeur der gemeentewerken, die ons een gemotiveerd voorstel heeft gedaan om op dit terrein een proef te nemen met eene weinig intensieve bebouwing, welke, althans op het noordelijke gedeelte van het terrein, het karakter van een tuinwijk zal aannemen. Het stads gedeelte waarin deze bouw zal verrijzen, heeft geen parkaanleg in zijne onmiddellijke nabijheid; wel ligt het terrein onmiddellijk bij den rand der stad en biedt het den toekomstigen bewoners gelegenheid tot wandelen in het niet onaardige gebied van zuidelijk Maartensdijk met zijne forten, doch dit neemt niet weg, dat eene tuinwijkbebouwing op dit punt toch sterk aanbeveling verdient. Eene proef te nemen met eene bebouwing als deze is ook in het algemeen trouwens gewenscht, omdat ruimere toevoer van lucht en licht tot de woningen voor de gezondheid en levenskracht der bewoners ongetwijfeld van groote beteekenis is, zooals statistieken omtrent open tuinsteden als Bournville, Port Sunlight en Leverkusen kunnen aantoonen.’⁶

Het is niet bekend of Op ten Noort de woningen die door De Tuinwijk gebouwd zouden worden, al ontworpen had. Er zijn geen bouwtekeningen in de archieven te vinden. Wel is er zijn stedenbouwkundige plan en zijn toelichting daarop.⁷ De verkaveling van het terrein zou volgens het plan van Op ten Noort aan de randen gesloten zijn, dus geordend in lange bouwblokken. De kern van de wijk zou halfopen verkaveling zijn, zoals op de kaart te zien is aan de woningen die per twee gerangschikt zijn. In totaal zouden er 205 aaneengebouwde en 158 in open verkaveling staande woningen moeten worden gebouwd. Het zuidelijke gedeelte van het plan vormt een overgang tussen de oudere gesloten bebouwing aan de Zaagmolenkade en het noordelijke gedeelte dat meer het karakter van een tuinwijk heeft.

In de toelichting van Op ten Noort op zijn plan wordt ook het stratenplan beschreven. De toenmalige Kwakkeldijk, tegenwoordig de Van der Mondestraat, zou de belangrijkste verkeersweg worden. Deze weg aan de rand van de wijk zou een breedte van vijftien meter krijgen. De Willem van Noortstraat zou via een brug over het Zwartewater worden doorgetrokken tot het punt waar destijds de Kwakkeldijk vanuit het noorden de gemeente Maartensdijk verliet. Daarbij zou een straat ontstaan, waarvan het tracé overeenkwam met dat van de huidige Anthonius Matthaeuslaan. Ook dit zou een brede weg worden. Er zou een tweede brug over het Zwartewater

^ Albert Kool was niet alleen betrokken bij het ontwerp van de woningen van de Tuinwijk. Ook de woningen aan de verderop gelegen Jan van der Doemstraat, waar op deze foto uit 1925 hard aan gewerkt wordt, zijn naar een ontwerp van Albert Kool gebouwd. Dat geldt ook voor enkele woonblokken aan de nabijgelegen Van der Mondestraat en rond het Willem van Abcoudeplein.

< Op het rioleringsplan uit 1920 is het stratenpatroon naar het ontwerp van de architecten Kool en Van Rood weergegeven. In tegenstelling tot het eerdere plan van Op ten Noort lopen de straten nu voornamelijk van noord naar zuid.

< Op het stedenbouwkundig plan van Berlage en Holsboer uit 1920 staat nog het noordelijke eveneens door Kool en Van Rood ontworpen deel van Tuinwijk aangegeven. Dit gedeelte zou echter niet volgens dat ontwerp worden uitgevoerd. Het grote gebouw langs de Gerard Noodtstraat was vermoedelijk de school. Op die plek zijn uiteindelijk woningen gebouwd.

komen als onderdeel van een verbinding tussen de Floris Heermalestraat en de Grave van Solmsstraat. Op ten Noort vond het toen al bestaande Willem van Noortplein eigenlijk overbodig omdat er geen kruising van wegen plaatsvond en hij had er dan ook een bouwblok gepland. In het westelijke gedeelte plaatste Op ten Noort een school die niet aan de grotere verkeerswegen lag maar wel goed bereikbaar was.

De gemeente zag het plan van Op ten Noort als een proef om te zien of bebouwing volgens het tuinwijk-principe in Utrecht werkelijk goed zou uitpakken. Het was bekend dat de ruime opzet met veel groen gunstig zou zijn voor de gezondheid en het welzijn van de bewoners, maar het was nog niet bekend of dit voordeel ook zou opwegen tegen de kosten. Zou de gemeente toekomstige uitbreidingen ook volgens de tuinwijkopzet doen, dan zou zij immers meer grond nodig hebben dan zij op dat moment in bezit had.

Harmonie in de gebouwde omgeving

Nadat de directeur van Gemeentewerken, Op ten Noort, was afgetreden, heeft De Tuinwijk in november 1918 het architectenduo A. Kool en A.H. van Rood in de arm genomen. Zij hadden samen een architectenbureau in Utrecht. Het lijkt geen toeval dat juist zij door De Tuinwijk werden uitgekozen. Albert van Rood (22 mei 1885 Hilversum - 20 september 1947 Wassenaar) was van 1910 tot 1919 als ingenieur werkzaam bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staats Spoorwegen en heeft als zodanig onder andere dienstwoningen in Maastricht ontworpen. In 1922 zijn naar ontwerp van Van Rood en Albert Kool (overleden op 3 juli 1937) woningen gebouwd in de Admiraal van Gentstraat. Net als bij De Tuinwijk ging het om middenstandswoningen voor spoorwegpersoneel, namelijk de leden van Trio.

Van Rood en Kool hebben voor De Tuinwijk een nieuw stedenbouwkundig plan ontworpen, waarbij ze groten-

deels afweken van het plan van Op ten Noort. Helaas is er geen tekening bewaard gebleven, waarop de bebouwing is weergegeven. Wel is er een memorie van toelichting waarin zij zeven redenen noemen voor het afwijken van het plan van Op ten Noort⁸:

- Het is beter om de straten in noord-zuid richting te projecteren zodat de tuinen genoeg zonlicht krijgen en de woningen niet te donker of in de zomer door de zon juist te warm zouden zijn.
- De hoekpercelen dienen, evenals de andere, een behoorlijke tuin te hebben.
- De ligging van de grote verkeersweg wordt veranderd, zodat het verkeer van auto's en trams niet gehinderd wordt door scherpe bochten. (Het is overigens niet duidelijk welke weg de architecten bedoelen. Zowel de Van der Mondestraat als de Antonius Mattheauslaan hebben op beide kaarten immers hetzelfde verloop.)
- Woningblokken gescheiden door gangetjes van 4 à 5 meter dienen te worden vermeden omdat ze oneconomisch en lelijk zijn. Deze ligging mist de bekoring van vrije woningen want daarvoor zijn de gangen te smal en ze kost veel terrein, hoge bouwkosten en veel brandstoffen in de winter.
- De straten dienen zo geprojecteerd te worden dat steeds interessante kijkjes voorkomen, hetgeen niet het geval is in het plan van Op ten Noort.
- De noordoostelijke punt van het plan is niet opgelost.
- Sloot 166 dient behouden te blijven voor afwatering.

Volgens de plannen van Kool en Van Rood zouden er maar liefst dertien winkels komen, een openbaar gebouw, een was- en badinrichting, een school, een magazijn met werkplaatsen en twee ambtswoningen. De toelichting spreekt bovendien over een sloot en een singel. Het is niet helemaal duidelijk welk water daarmee bedoeld wordt. Wellicht zijn het twee benamingen voor hetzelfde water, namelijk een sloot die volgens het rioleringsplan uit 1920 door de Gerard Noodtstraat heeft gelopen. De sloot zou volgens de toelichting namelijk de wijk verdelen in een noordelijk en zuidelijk gedeelte. 'Sloot 166' moest vanwege waterafvoer open blijven en zou verbreed en aan de oevers beplant worden. Deze sloot zou daarmee een mooi groen motief in de wijk zijn.

Verder wordt er ook gesproken over een singel in de directe nabijheid van de school, waar men een mooi park zou kunnen aanleggen dat het centrum van het plan zou kunnen vormen. Dit park was waarschijnlijk langs de sloot in de Gerard Noodtstraat gepland of op de plek van het huidige park langs het Willem van Noortplein.

Kool en Van Rood maakten een verdeling tussen beneden- en bovenwoningen enerzijds en eengezinswoningen anderzijds, die overeenkomt met het plan van Op ten Noort. In het zuidelijke gedeelte zijn met name beneden- en bovenwoningen, evenals langs de hoofdverkeersweg in het noorden, de huidige Antonius Mattheuslaan: 'Het zuidelijke gedeelte, ongedwongen van het overige gescheiden door den Singel, werd in hoofdzaak bebouwd met beneden- plus bovenwoningen om een geleidelijke overgang te vormen van de bestaande hoge bebouwing aan de Zaagmolenkade naar 'de Tuinwijk'. In het Noordelijke gedeelte werden langs den breedten verkeersweg eveneens beneden- plus bovenwoningen ontworpen; dit kwam den monumentaliteit van dezen weg ten goede, drukt nog eens, evenals de grotere breedte en de dubbele bomenrij, het verschil uit tusschen de overige woon- en deze verkeersstraat en komt de Exploitatie-rekening ten nutte.'

In hun toelichting geven Kool en Van Rood ook enkele algemene opmerkingen over de esthetiek in de stedenbouwkundige opzet. Zo zijn de woningen in hun plan 'zoodanig, in één blok, t.o.v. elkaar teruggeschoven dat de voortuintjes zijdelings werden afgesloten, evenals de boomen door den zon kunnen worden beschenen en de winkels, aangebracht op de hoeken der straten om makkelijk bereikbaar te zijn, een voldoende breed trottoir vóór de uitstalkasten verkrijgen.' Op de hoeken van de straten, waar de blokken eindigden, werden markante gebouwen geplaatst. De architecten noemen in hun toelichting als voorbeeld de poort of een schooltoren in het verlengde van een woonstraat, een ontspanningsgebouw op het buigpunt van een verkeersweg en een

< De architecten hebben de hoeken van de blokken steeds een accent gegeven. Zo liggen deze woningen aan de Burmanstraat wat naar voren ten opzichte van de rooilijn en de kappen zijn dwars geplaatst.

hoog perceel op het buigpunt van een lange woonstraat. In een slotopmerking maken de architecten duidelijk dat ze zo veel mogelijk eenheid in het ontwerp van de wijk willen bereiken. 'Om een inderdaad behoorlijke wijk te verkrijgen dient er harmonie te heerschen tusschen de geprojecteerde woningen, de bruggen, schoolgebouw, Badhuis, openbaar gebouw enz. de lantaarn palen e.d. niet te vergeten. Het is daarom gewenscht dat ondergetekenden ook deze ontwerpen of wel geraadpleegd worden in en een beslissenden stem hebben over de plannen daarvan.'

Woningen in soorten en maten

Kool en Van Rood hadden voor de nieuwe Tuinwijk verschillende woningtypen ontworpen, type A, type C en type D. Een type B werd nog niet gebouwd. Misschien zou die in het noordelijke gedeelte van pas komen. Verder werden er zogenaamde poortwoningen en vier winkelwoningen gebouwd op strategische punten in de wijk. Badkamers waren er overigens in de woningen nog niet te vinden, wel wastafels in sommige slaapkamers. De zolders werden niet gebruikt als slaapkamers maar om er de was te laten drogen en brandstoffen op te slaan. Van elektriciteit waren de woningen nog niet voorzien.

Type A

De woningen van het type A waren de eengezinswoningen. Ze werden in serie gebouwd aan de Willem Arntszkade en in de Melis Stokestraat. Ook werden ze als hoekwoningen toegepast aan de Willem Arntszkade en in de Gerard Noodtstraat. Binnen het type A was er een variatie in de daken. In het zuidelijke blok aan de Willem Arntszkade hadden de twee middelste woningen een zadeldak met de nok evenwijdig aan de rooilijn. De dakhelling van het onderste gedeelte van het dak was in dit middelste gedeelte van het blok iets flauwer. De woningen daarnaast kregen een schilddak.

^ Een andere manier om de hoeken te onderscheiden was door er woningen van de typen A en D en winkels te plaatsen.

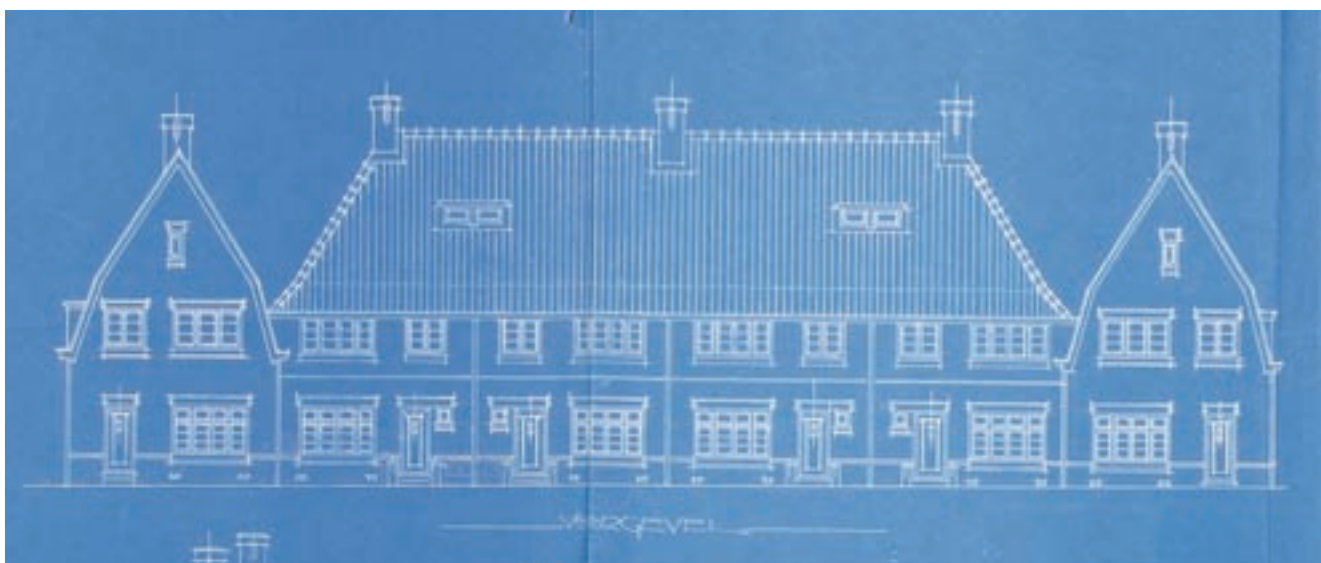
De hoekwoningen tenslotte hadden mansardedaken met de nok dwars op de rooilijn. Met deze opeenvolging van verschillende kappen hadden de architecten een fraai geheel verkregen met hoekwoningen die los leken te staan van de rij. Dit effect werd nog versterkt doordat de hoekwoningen wat dieper waren en wat naar voren lagen ten opzichte van de rooilijn.

Hoewel er dus variatie was in de kappen en de diepte, was de opzet van de plattegrond steeds dezelfde. Op de begane grond bevond zich aan de achterzijde de woonkamer en aan de voorzijde de voorkamer. Ze werden door suitedeuren met elkaar verbonden. Aan weerszijden van deze deuren waren twee kasten ingebouwd. Via openslaande deuren was vanuit de woonkamer het terras bereikbaar. Aan de achterzijde bevond zich ook de keuken met een deur naar het terras. Elke ruimte was bereikbaar vanuit de hal, waar zich ook het toilet en de

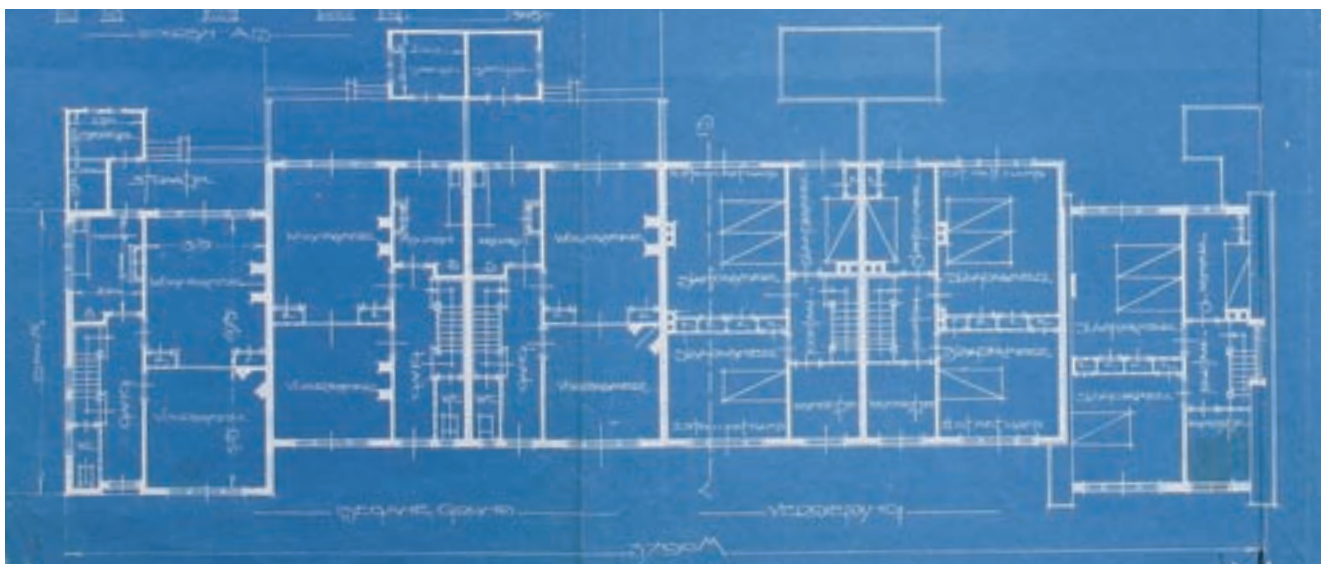
trap naar de eerste verdieping bevonden, beide bereikbaar via een opstapje. Onder de trap was een kelderkast met een trap naar de kelder. Op de eerste verdieping bevonden zich twee grote en twee kleine slaapkamers, alle te bereiken vanuit een hal. Tussen de twee grote slaapkamers waren ingebouwde kasten. Verder was er een zolderverdieping.

Type C

De meeste woningen werden volgens het type C gebouwd, de beneden- en bovenwoningen. Ze werden voornamelijk als tussenwoningen in serie opgezet in de Van der Mondestraat, de Bucheliusstraat, de Burmanstraat, de Gerard Noodtstraat en aan de Willem Arntszkade. De woningen werden op bijzondere wijze in groepen van vier gerangschikt, waarbij de woonlagen van de verschillende woningen elkaar deels overlaptten. Er was steeds een woning die zich geheel op de begane

^ ^ Bouwtekening van de gevel van het zuidelijke blok aan de Willem Arntszkade.

^ Plattegrond van de type A woningen aan de Willem Arntszkade.

grond bevond. Daarnaast lagen de woonkamer en de keuken van de tweede woning, die op de eerste verdieping twee slaapkamers had. Op de eerste en tweede verdieping bevonden zich aan weerszijden van de slaapkamers van de tweede woning de woonkamers, keukens en hobbykamers van de twee bovenwoningen. Op de tweede verdieping hadden deze vijfkamerwoningen elk nog vier slaapkamers. Er waren per eenheid van vier woningen dus steeds twee driekamerwoningen en twee vijfkamerwoningen. Ook bij het type C waren de woonkamer en de voorkamer gescheiden door deuren met aan weerszijden twee kasten. In de vier woningen gaf de hal steeds toegang tot zowel de voorkamer als de woonkamer, het toilet met daarachter de keuken en de trap. In de benedenwoningen was bovendien een kelderkast, terwijl de bovenwoningen waren voorzien

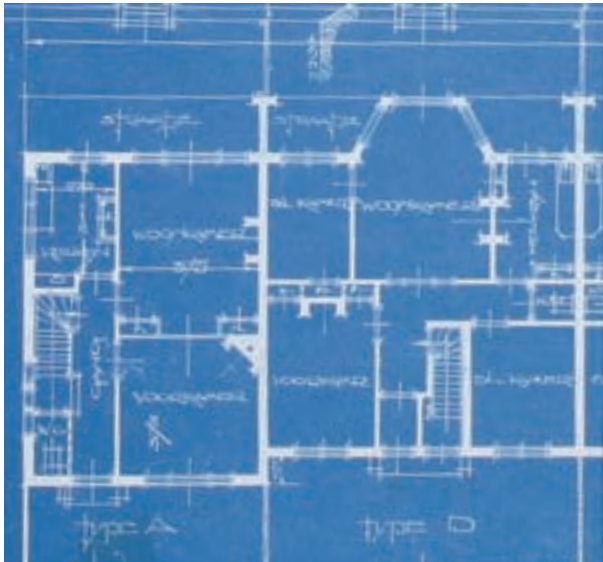
van een hobbykamer aan de voorzijde. Om als slaapkamer te kunnen dienen was deze ruimte te klein. De bovenwoningen hadden op de zolder elk een kolenhok. Bij de benedenwoningen werd in de buitenruimte voorzien door een meestal ruime achtertuin, die bereikbaar was vanuit de keuken. Door middel van openslaande deuren gaf de woonkamer bovendien toegang tot een loggia. Ook op de eerste verdieping hadden de bovenwoningen een loggia grenzend aan de woonkamer.

Type D

Het type D bestond uit een geheel van één benedenwoning en één bovenwoning. Kenmerkend was dat de benedenwoning aan de achtergevel een erker had. De voorkamer lag in het type D in tegenstelling tot de andere woningen niet in het verlengde van de woon-

< Het type C is steeds in eenheden van vier woningen gerangschikt, waarbij de plattegronden elkaar deels overlappen.

^ Het type D heeft aan de achterzijde een erker.

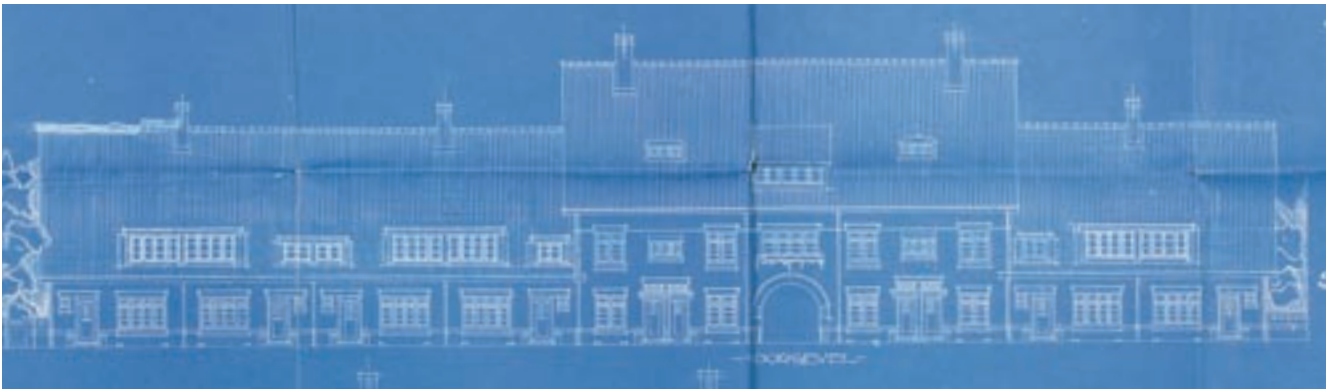
kamer maar bevond zich als een aparte kamer aan de voorzijde van de woning. Zowel de keuken als de slaapkamer aan de achterzijde gaven toegang tot een loggia. Aan de voorzijde was een tweede slaapkamer.

Omdat zowel de gemeente als de NS enkele woningen in het ontwerp van de Tuinwijk te klein vonden, hebben de architecten een extra type D woning ontworpen: D1. De benedenwoning had bij dit type een extra slaapkamer op de eerste verdieping, bereikbaar via een trap in de gang. Dit type werd aan de Willem Arntszkade gebouwd. De benedenwoning deelde hier dus de eerste verdieping met de bovenwoning, waardoor de bovenwoning echter een slaapkamer minder kreeg.

Binnen het type D waren er verder nog tussenwoningen, hoekwoningen en eindwoningen. De tussenwoning bevond zich in een rij tussen twee andere woningen. De hoekwoning was te herkennen aan een zadeldak en de eindwoning aan een wolfdak.

Poortwoningen

In de Melis Stokestraat hadden Kool en Van Rood een woningblok gepland met een poort, die toegang gaf tot het achterterrein van de woningen. Door de aanwezigheid van de poort was een bijzonder woningtype ontstaan: de poortwoning. Aan weerszijden van de poort waren steeds een beneden- en een bovenwoning, waarbij de bovenwoningen een slaapkamer boven de poort hadden.

^ Op deze bouwtekening van het blok met de poort zijn de oorspronkelijke, kleine dakkapellen te zien.

< In het verlengde van de Bucheliusstraat ligt de poort in de Melis Stokestraat.

< In de winkel aan Melis Stokestraat 3 was in 1925 een filiaal van bakkerij De Korenschoof gevestigd.

v Voor de winkel staat een schuur met een mansardedak die oorspronkelijk werd gebruikt als magazijn voor de winkel.

In de benedenwoningen waren aan de voorzijde van de woning een voorkamer en een slaapkamer. Aan de achterzijde lagen de keuken, de woonkamer en nog een slaapkamer. De twee slaapkamers lagen in de poortwoningen langs de poort. De bovenwoningen hadden op de eerste verdieping een keuken en een woonkamer aan de voorzijde en aan de achterzijde twee slaapkamers aan weerszijden van de overloop. Op de tweede verdieping bevonden zich nog een slaapkamer boven de poort en een slaapkamer aan de achterzijde. Verder bood deze verdieping een grote bergruimte. Op de derde verdieping bevond zich een zolder zonder kamers.

Winkelwoningen

Op vier plekken in de Tuinwijk werd een tweede bijzonder woningtype gebouwd: de combinatie van winkel en woning. Op beide hoeken van het noordelijke blok aan de Van der Mondestraat verrees zo'n winkelwoning en op de hoek van de Melis Stokestraat en de Willem Arntszkade werden twee winkelwoningen aan elkaar gekoppeld. Ze werden getypeerd door een zadeldak met de kap dwars op de rooilijn, bijzonder rijk gedecoreerd metselwerk en erkers met daarboven een balkon met een houten balustrade.

Op de begane grond bevond zich winkel met daarachter een toilet, een keuken en een kantoorruimte. De toegang was met uitzondering van Van der Mondestraat nummer 77 in de afgeschuinde hoeken van de gevel. In de winkelruimte was een haard met een schouw in de hoek. Via de trap in de hal naast de winkel was de bovenwoning bereikbaar. Op de eerste verdieping bevonden zich daar de woonkamer, een slaapkamer en de keuken. Op de tweede verdieping waren nog drie slaapkamers en daarboven een zolderverdieping.

In de winkelwoning aan de Melis Stokestraat vestigde zich een bakkerswinkel van Maatschappij 'De Korenschoof' en in de winkel daarnaast was rond 1930 Oranje Grutterij Das gevestigd. Beide winkels hadden een aparte opslagruimte, die in de Burmanstraat met een fraai mansardedak.

‘Het is duidelijk aan het totaalbeeld, zowel als aan de détaillering, dat zij met genegenheid en enthousiasme aan deze plannen hebben gearbeid. Trouwens - een architect kan ‘t niet anders dan aangenaam vinden met materialen te werken, die soliede en duurzaam zijn, waarmee iets te bereiken is, dat in den oorlogstijd en kort daarna zoo goed als onbereikbaar was.’

Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 9 maart 1922

3 Verwezenlijking van de plannen

Problemen voorafgaand aan de bouw

Er was haast geboden bij de bouw van de Tuinwijk. De Amsterdamse werknemers van de NS zouden immers naar Utrecht komen en er moesten op tijd woningen voor hen beschikbaar zijn. Men wilde in juli 1919 met de bouw aanvangen. Maar zo snel ging het allemaal niet. De financiering was nog niet rond en er werd nog steeds gecorrespondeerd over de begroting en de subsidies. De vertraging werd ook in hand gewerkt, doordat de bouwplannen van De Tuinwijk in eerste instantie door de gemeente werden afgekeurd, omdat sommige woningen te klein waren. De ontwerpen moesten in 1920 dus nog worden gewijzigd.

Niet alleen woningbouwvereniging De Tuinwijk had te maken met financiële problemen, het was een landelijk punt van discussie. De lonen in de bouw waren zo hoog dat men overwoog de bouw stil te zetten. Daar werd echter van afgezien omdat de woningnood te prangend was. Door middel van spotprentjes werd door sommige kringen bovendien kritiek geleverd op de overheid, die subsidies gaf aan woningbouwverenigingen. Zij bouwden immers voor werkende mensen, terwijl arme, vaak oude mensen in stegen en sloppen woonden en niet mondig genoeg waren om zich te organiseren en subsidies aan te vragen.⁹

Ondertussen werd wel de riolering aangelegd op het terrein waar De Tuinwijk haar woningen had gepland. En in 1921 konden dan toch de materialen worden gekocht en werd met de bouw van de zuidelijke helft van het plan begonnen.

Bakstenen van de Inktpot

Over de bakstenen die De Tuinwijk heeft gebruikt voor de bouw van haar woningen, wordt wel beweerd dat ze restanten zijn van de bouw van het administratiegebouw van de Nederlandse Spoorwegen in het Moreelsepark. Dit gebouw, ook wel de Inktpot genoemd, was ontworpen door G.W. van Heukelom, architect en vanaf 1919 ook chef van de Dienst Weg en Werken van de spoorwegen. Omdat openbare aanbesteding als gevolg van de oorlog te kostbaar was, hebben de spoorwegen zo veel

mogelijk zelf voor de benodigde materialen gezorgd. Daarvoor kochten ze maar liefst twee steenfabrieken, een houtbedrijf, drie schepen voor het vervoer van materiaal en een bos in Limburg voor het benodigde eikenhout. Er werd zelfs een baksteenfabriek aangelegd direct naast de bouwplaats.

Aangezien voor de bouw van de Inktpot maar liefst 22 miljoen bakstenen nodig waren, is het best denkbaar dat er een hoeveelheid bakstenen overbleef. Maar of dat genoeg was voor het bouwen van een hele wijk? Aannemelijker is dat de bakstenen in dezelfde fabriek zijn geproduceerd. Wellicht heeft men de ovens, nadat de Inktpot in mei 1921 gereed was, nog even laten draaien voor de stenen voor de Tuinwijk die in december van dat jaar gereed was.

De archiefstukken geven geen duidelijk antwoord op de vraag waar de bakstenen vandaan komen. Uit een opgave van de materiaalkosten blijkt dat door De Tuinwijk niet voor alle soorten bakstenen een prijs is betaald. Het gaat om de mondstenen, de bleke stenen en de miskleurige hardgrauwen.¹⁰ Het is mogelijk dat deze stenen afkomstig waren van de bouw van de Inktpot. Vlak voordat de bouw van start ging, vroeg de heer Konings, voorzitter van De Tuinwijk en werknemer bij de spoorwegen, toestemming om materialen via de NS te kopen. Het ging om betonijzer, dat hij tegen of zelfs onder de marktprijs kon kopen. Het materiaal kon in een schuit op de Catharijnesingel worden geladen en worden vervoerd naar het bouwterrein. Het financiële voordeel lag dan ook vooral in de geringe kosten voor het vervoer. De gemeente wilde echter geen toestemming geven voor onderhandse afspraken.¹¹ Als de bakstenen van de NS afkomstig waren, moet dat dus voor de gemeente verborgen zijn gehouden.

Opvallend blijft de overeenkomst tussen de bakstenen van de Inktpot en die van de Tuinwijk. Beide hebben de donkere, rode kleur. Bij de Inktpot zijn uit zuinigheid mondstenen, ook wel misbaksels genoemd, gebruikt voor de muren in het park. Het zijn bakstenen die tijdens het bakproces te dicht bij de mond van de oven hebben gelegen en die hierdoor misvormd en zwartgeblakerd zijn. Ook woningbouwvereniging De Tuinwijk heeft gebruik gemaakt van deze misbaksels. Ze zijn te vinden in de lage tuinmuurtjes en in de trap naar de winkelwoning op de hoek van de Burmanstraat.

^ De mondstenen in de tuinmuurtjes zijn te herkennen aan hun grillige vorm en de zwarte vlekken.

^ In het zuidelijke blok aan de Willem Arntszkade waren alleen eengezinswoningen. Op deze foto uit 1926 is het Zwartewater, waar dit blok aan lag, nog niet gedempt.

Duur maar fraai

De gemeente Utrecht verkeerde tegen het einde van 1921, toen de bouw van de Tuinwijk in volle gang was, inmiddels in een financiële noodtoestand. De bezuinigingscommissie drong erop aan, dat alles moest worden gedaan ter bestrijding van de werkloosheid, de woningnood en de hoge bouwkosten. Er mocht dan ook geen overbodige esthetische detaillering in nieuwe woningen worden aangebracht. Esthetiek kon immers ook bereikt worden met goedkopere oplossingen zoals de bouw van bijzondere hoekwoningen. Verder moest het ontwerp van woningen zodanig zijn dat eenvoudige arbeiders ze konden maken.¹² Ook in andere steden waren de bouwkosten te hoog. Op 1 juli 1922 werd de sociale woningbouw dan ook door de minister stilgezet. De bouw van de zuidelijke helft van de Tuinwijk was toen waarschijnlijk net afgerond.

Halverwege het jaar 1922 was het dan zo ver. De eerste huurders trokken in de nieuwe woningen. De huur was echter wel erg hoog: 500 gulden vergeleken met 275 gulden per jaar voor een vergelijkbare woning in Amsterdam. De woningbouwvereniging had veel verlies geleden door de hoge bouwkosten en de vertragingen en kon alleen door deze hoge huur wat geld terugverdiene. Daardoor stonden er in augustus 1922 wel zo'n dertig woningen in het complex leeg.¹³ Voor de nieuwe bewoners waren er echter nog meer bezwaren. De straten waren nog steeds niet geplaveid, waardoor zij alleen door de modder hun huizen konden bereiken. Ook waren er nog geen bruggen. 'Dus worden de meubeltjes van de huurders op het Zwarte Water gelost en - o primitieve 20ste eeuw! - met lorretjes vervoerd naar hun woning'.¹⁴ Verder maakte men zich zorgen over de bereikbaarheid van de binnenstad. Er was immers geen tram die de wijk met de stad verbond.

Van het hele plan voor de nieuwe tuinwijk, die uiteindelijk het gebied van de Vogelenbuurt tot aan de huidige Kardinaal de Jongweg moest beslaan, was eerst de zuidelijke helft gebouwd. Er waren 180 woningen en vier winkels. Dit gedeelte zou een overgang vormen tussen de stedelijke architectuur in de Vogelenbuurt en de dorpsse architectuur van de later te bouwen noordelijke helft van de Tuinwijk. De meeste bouwblokken waren vrij hoog met beneden- en bovenwoningen maar er waren ook al wat lagere eengezinswoningen.

De reacties op de nieuwe wijk waren gemengd. In het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad verscheen een lovend artikel. 'Het zal den Meesten Utrechtenaren wel ontgaan zijn (want wie wandelt dien kant uit?) maar wij kunnen hun melden, dat in de laatste elf maanden een geheel nieuwe wijk verrezen is tusschen den Kwakeldijk en de Zaagmolenkade, die Utrecht als woonstad belangrijk verbetert, en die het architectonisch beeld van onze stad allerm minst schade zal. De straten zijn in hoofdzaak geprojecteerd in de richting Noord-Zuid, wat veel zon in de straten zal brengen, hetgeen o.a. ten goede komt aan de voor sommige huizenrijen ontworpen voortuintjes, zoodat direct en indirect het aspect wordt vervroolijkt. De eerste aanblik nu al (ondanks het sombere weer van de laatste dagen), is een buitengewoon aangename, en levert het bewijs, dat de architecten niet alleen oog hebben gehad voor de esthetische werking van straten, van de huizenblokken, van een complex dat men op méér manieren moet kunnen aanzien dan met één gevel gewoonlijk doet.'¹⁵ Enkele jaren later is een criticus minder positief. 'Het woning-complex Tuinwijk vertoont aardige groepeerings en aardige details. Het reliëfmetselwerk in de hooge rollagen boven de kozijnen kan mij echter niet bekoren. Door de voortdurend onderbroken herhaling gaat de rust in den gevel verloren. We hebben hier weer een

^ Volgens het oorspronkelijke plan waren de Burmanstraat en de Bucheliusstraat aan de linkerzijde voorzien van bomen en voortuinen. (Omstreeks 1940).

van de minder gelukkige toepassingen van het modelleren van metselwerk dat een tijdlang mode is geweest. Daarentegen doet het sobere siermetselwerk aan den voet en den top van den topgevel zeer goed, evenals de tandlijst onder de goot.”¹⁶

De bewoners van de nieuwe wijk zullen zich wat minder aan de modellering van het metselwerk gelegen hebben gelaten. Voor hen waren de woningen vermoedelijk comfortabel en ruim. Ze waren voorzien van ruime kamers en goede sanitaire voorzieningen. Er waren woningen voor allerlei verschillende huishoudens; grote en kleine gezinnen. De wijk was op een mooie plek gelegen, vlak bij de weilanden aan de rand van de stad en toch dicht bij het oude Utrechtse centrum. Bovendien waren er vier winkels om de hoek, in Tuinwijk zelf. Aardappels en groenten konden de bewoners zelf verbouwen in de ruime achtertuinen. Voorzien van groenstroken, bomen en voortuinen moet de nieuwe tuinwijk voor de eerste bewoners een fraaie, groene wijk geweest zijn. De donkere bakstenen waren misschien wat somber maar dat werd goedgemaakt door de grote kappen met rode dakpannen, de bloembakken onder de vensters en de architectonische accenten, zoals de poort in de Melis Stokestraat en de siervensters in enkele topgevels. Vooral de winkels op de hoeken van de straten waren extra uitbundig vormgegeven door middel van erkers en uitkragingen in het metselwerk en een houten balkon.

Een met zorg ontworpen interieur

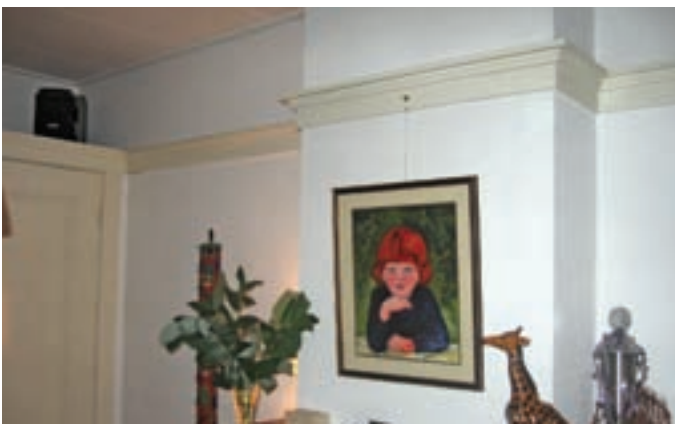
De architecten hebben veel aandacht besteed aan de indeling, de materialen en vooral ook de afwerking van

het interieur van de woningen. Oorspronkelijke werden de woon- en voorkamers van elkaar gescheiden door kasten met paneeldeuren en daartussen twee vuren-houten schuifdeuren met glas in lood met een sierrand van gekleurd glas. De woonkamers hadden houten vloeren en tegen de wanden waren houten schilderij-latten bevestigd waaraan schilderijen konden worden opgehangen. Zowel de voor- als de woonkamer waren voorzien van een haard bekleed met glazuurtegels, in variërende patronen. De haard was ofwel in een hoek van de kamer ofwel tegen de wand geplaatst.

De deuren en ramen in de achtergevel en ook de deuren in de gang waren voorzien van horizontale roeden-verdeling, die zo kenmerkend was voor de architectuur van het begin van de twintigste eeuw. De overige deuren waren paneeldeuren met koperen deurgrepen met zwart-gelakte handgrepen en koperen hang- en sluitwerk.

In de keukens was in de hoek een schoorsteen met betimmering. De keukenkasten waren van hout, de deurtjes voorzien van glas met roeden. Onder de kastjes waren decoratieve steunen en op het aanrecht lag een granito aanrechtblad. De vloer in de keuken was, net als in de gang, betegeld in een decoratief patroon van tegels in twee verschillende kleuren, in de ene woning een rood-zwart patroon, in de andere een rood-oker patroon. In de gang van de benedenwoningen was een kelderkast met een paneel deur met luchtgaten erin.

Er was veel aandacht besteed aan de afwerking van het hout, wat vooral te zien was aan de versieringen in de trapboom en de traphekjes. Ook het stucwerk is mooi afgewerkt met ronde koofranden, een arbeidsintensieve methode die steeds minder vaak werd toegepast in deze tijden van bezuiniging.

< ^ In enkele woningen zijn nog delen van het oorspronkelijke interieur aanwezig, zoals een haard, vensterroeden, suitedeuren of de oude keukenkastjes.

Het interieur van de woningen was vermoedelijk in verschillende kleuren geverfd. In een opgave van de gebruikte materialen worden de kleuren van de oorspronkelijke verf als volgt opgesomd: 'Japanlak: crème, groen, geel (donker), grijs-groen (donker), grijs-groen (licht), blauw (donker en licht), geel (licht). Grondverf: gele oker, chromaat-groen, Berlijnsch blauw, cobalt-groen (donker)'.¹⁷ De keuze voor de kleuren was niet altijd zonder betekenis. Zo werd in de keukens blauwe verf gebruikt tegen de vliegen.

Zestig jaar continuïteit

De Tuinwijk, in 1921 aangelegd, is decennialang een echte wijk van werknemers van de spoorwegen geweest, waar aanvankelijk zowel werknemers uit Utrecht als uit Amsterdam woonden. Verder hadden zich werknemers van de andere bedrijven, die hun aandeel in de N.V. Woningbouwvereniging De Tuinwijk hadden, in de wijk gevestigd. Bovendien werden er woningen beschikbaar gesteld voor gemeente- en rijksambtenaren vanwege de bijdragen die de gemeente en het rijk hadden geleverd.

Woningbouwvereniging De Tuinwijk heeft uiteindelijk de noordelijke helft van het plan niet meer kunnen realiseren. Hoewel het terrein, waar dit tweede complex zou komen, al was opgehoogd en er plannen waren om er arbeiderswoningen te bouwen, kreeg De Tuinwijk eind 1922 te horen dat ze er geen beschikking over zou krijgen.¹⁸ Vanaf 1925 werden er weliswaar woningen gebouwd in het noordelijke gedeelte, maar het ging om kleine, particuliere initiatieven. Daarbij heeft men zich wel gehouden aan het stratenplan uit 1919. Langs de hoofdstraat, de Antonius Mattheuslaan, zijn voornamelijk beneden- en bovenwoningen verrezen, terwijl in de overige straten eengezinswoningen werden gebouwd.

^ Omstreeks 1965 werd het Zwartewater gedempt.

Ook deze indeling komt opmerkelijk genoeg overeen met de plannen van Kool en Van Rood. Een uitzondering daarop vormen de beneden- en bovenwoningen in de Jan van der Doemstraat die in 1925 naar ontwerp van Albert Kool zijn gebouwd.

Woningbouwvereniging De Tuinwijk was een kleine vereniging die goed contact onderhield met de bewoners. In de loop van de jaren is er weinig veranderd aan de woningen. Rond 1930 is er een fraai transformatorhuis geplaatst in de Melis Stokestraat naar ontwerp van P. van der Wart. In de loop van de jaren zijn in veel huizen de roeden uit de vensters verwijderd. De oude lantaarnpalen zijn vervangen door moderne. In de jaren zestig werd het Zwartewater gedempt en in 1970 zijn nieuwe bomen geplant in de Van der Mondestraat en de Burmanstraat.

Groot onderhoud

Hoewel de woningen in Tuinwijk nog in redelijk goede staat waren, was het toch nodig hen aan te passen aan de eisen van de tijd. De Tuinwijk kon de kosten voor deze opknabbeurt echter niet opbrengen. In 1980 werd Woningbouwvereniging De Tuinwijk dan ook overgenomen door de grotere woningbouwvereniging Eigen Haard, waardoor ze onder de koepel van SWU (Stichting Sociale Woningbouw Utrecht) terechtkwam. Bij de overname door Eigen Haard werd bedongen dat er direct een renovatie zou plaatsvinden. Zowel de bewoners als Eigen Haard moesten weliswaar nog wat aan elkaar wennen maar ze probeerden wel tot goede afspraken te komen. Veel bewoners wilden namelijk geen renovatie maar liever 'groot onderhoud', een ingreep die minder ver ging dan een renovatie. In afwachting van de vernieuwing werden leegstaande woningen

^ Bij veel woningen zijn de loggia's in de achtergevels dichtgemaakt, zodat een ruimere woonkamer is ontstaan.

leeg gehouden, een beslissing die veel ophef teweegbracht in deze tijd van krakersbewegingen. De plannen wilden echter niet vorderen en eind oktober 1980 moest een gekraakte woning in Tuinwijk ontruimd worden. Dit gebeurde in opdracht van de SWU, die vervolgens uit die lege woningen op rigoureuze wijze de toiletpotten en keukens liet verwijderen. Tot frustratie van Eigen Haard raakten de contacten met de bewoners hierdoor danig bekoeld. Volgens de SWU betrof het slechts een versnelde aanpak van achterstallig onderhoud, terwijl de bewonerscommissie ervan overtuigd was dat het een anti-krak maatregel was. Na moeizame onderhandelingen waarvoor de bewoners inmiddels een advocaat hadden ingeschakeld, werd uiteindelijk besloten dat de wijzigingen beperkt werden tot groot onderhoud.¹⁹

In het kader van het groot onderhoud zouden de nodige technische herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd, zoals vernieuwing van de riolering, de koudwaterinstallatie, het metsel- en voegwerk, de kozijnen, de goten en afvoeren, de dakbedekking en dakkapellen, de schoorstenen, de vloeren en plafonds, de isolatie van daken en gevels en het gehele buitenschilderwerk.²⁰ Deze werkzaamheden zijn min of meer bij alle woningen verricht. De kozijnen van ramen en deuren en ook de voordeuren zelf zijn vervangen. Aan het metsel- en voegwerk is echter weinig gewijzigd. In enkele blokken zijn dakkapellen in de voorgevel toegevoegd of verlengd. Aan de achterzijde zijn de kleine dakkapellen op de zolderverdieping vervangen door kantelramen.

De bewoners konden ervoor kiezen naast dit technische herstel hun woningen nog verder te verbeteren zodat het wooncomfort werd vergroot. Bij de meeste woningen heeft men dan ook de keukens, de toiletten en badkamers vernieuwd, de suitedeuren en -kasten tussen de woonkamer en voorkamer verwijderd en centrale verwarming geïnstalleerd.

^ De in de laatste decennia geplaatste verkeersborden, drempels en paaltjes doen afbreuk aan het oorspronkelijk ontwerp van Kool en Van Rood.

Na het groot onderhoud is er in Tuinwijk weinig veranderd op enkele wijzigingen in de buitenruimte na. In de straten zijn verkeersdrempels, paaltjes en parkeerhavens aangebracht. Er zijn enkele nieuwe bomen geplant en op de hoek van de Melis Stokestraat en de Willem Arntskade zijn twee grote bloembakken en een parkeerautomaat geplaatst.

4 In hedendaags perspectief

Architectuur

Tijdens de renovatie in de jaren tachtig zijn aan de woningen in de Tuinwijk veel wijzigingen aangebracht. Ze hebben het wooncomfort verbeterd maar onvermijdelijk ook afbreuk gedaan aan het oorspronkelijke ontwerp van de gebouwen. Toch zijn de sterke eigenschappen van de Tuinwijk nog aan de gevels en in sommige interieurs te herkennen.

Exterieur

De architectuur die in de Tuinwijk is toegepast, doet opvallend stedelijk aan vergeleken bij veel andere tuinvijken en -dorpen in Nederland. Zo was het gebruikelijk dat de woningen uit niet meer dan één bouwlaag en een zolderverdieping bestonden. De bakstenen gevels hadden kleine vensters en de lange zadeldaken werden op regelmatige afstand onderbroken door een topgevel. Dergelijke architectuur komt overeen met de idee dat een tuinwijk een dorps karakter had en is onder meer terug te zien in de Lessepsbuurt in de Utrechtse wijk Zuilen. In de Tuinwijk is de bebouwing aanmerkelijk hoger. Ze bestaat zelfs voornamelijk uit beneden- en bovenwoningen, een woningtype dat juist stedelijk te noemen is en in tuinvijken eigenlijk niet voorkomt. Kool en Van Rood hebben echter bewust gekozen voor deze stedelijke opzet, omdat dit gedeelte van de Tuinwijk immers een overgang moest vormen tussen de stedelijke architectuur van de Vogelenbuurt en het dorpse karakter dat het noordelijke gedeelte van de Tuinwijk zou krijgen.

Kool en Van Rood hanteerden bij het ontwerp van de wijk het uitgangspunt dat er steeds 'interessante kijkjes' moesten voorkomen. Ze zijn er goed in geslaagd dit stedenbouwkundige principe tot uitdrukking te brengen. Vanuit elke positie in de wijk is namelijk iets 'interessants' te zien. De huizenblokken worden vaak afgesloten door hoekwoningen, waarvan het dak loodrecht op het zadeldak van het blok staat. De gedeelten van de straten waar geen voorgevel langs ligt, zoals op enkele delen van de Melis Stokestraat en de Gerard Noodtstraat, zijn nooit kaal of saai te noemen. Dat komt doordat de zijgevels niet blind zijn en doordat er steeds bijzondere schuurtjes of muren langs de straat staan. Op de hoeken van de straten is ook vaak meer detaillering in de architectuur aangebracht, bijvoorbeeld door middel van gemetselde uitkragingen, een siervenster in de top van de gevel of een houten balkon.

Niet alleen op de hoeken van de huizenrijen zijn uitbundige versieringen aangebracht maar ook op andere strategische punten, zoals in de zichtas vanuit de Bucheliusstraat. Daar bevindt zich in het midden van een huizenrij een poort, die toegang geeft tot de achtererven. De deuren van de poort bestaan uit horizontale en verticale houten delen, in een patroon dat doet denken aan de Amsterdamse School. De ronde poortboog bevat een sluitsteen met het jaar 1921, het jaar waarin deze woningrij gebouwd is. In de noordelijke huizenrij aan de Willem Arntszkade, de rij die deze buurt aan de oostelijke zijde afsluit en daardoor een belangrijk gevelvlak vormt, is bij de middelste twee woningen een uitbouw in de vorm van een erker aangebracht met een verticaal vlak van daktegels en houten potdekselwerk. De bedekking met deze rode pannen is een bijzonder sierkenmerk van de architectuur uit deze periode van de twintigste eeuw en doet direct denken aan de architectuur in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt. Het is duidelijk dat de architecten geïnspireerd waren door deze stroming binnen de architectuur. Ook deze invloed van de Amsterdamse School maakt dat de architectuur in de Tuinwijk eerder stedelijk dan dorps aandoet.

De Melis Stokestraat geeft een interessant kijkje op de Burmanstraat, waar in de top van de kopgevel een vlak met houten potdekselwerk is aangebracht met daarin een siervenster. Een zelfde siervenster is ook op de andere kopgevel van dit blok te zien en in de kopgevels van het oostelijke blok aan de Gerard Noodtstraat. Het onderste gedeelte van de kopgevel, waar zich geen vensters bevinden en die dus wat kaal aandoet, wordt vanuit deze zichtas aan het zicht onttrokken door een schuur met een fraai mansardedak. Ook in de Gerard Noodtstraat is een dergelijke schuur te vinden.

De architecten hebben niet alleen veel zorg en aandacht besteed aan deze sierelementen die direct in het oog springen en die door de architecten op strategische punten in zichtassen in het plan zijn geplaatst, maar ook aan de versiering van de overige woningen. Zo worden de goten onder de fraaie grote zadeldaken ondersteund door houten klossen, die het traditionele karakter van de architectuur benadrukken. Onder de goot en boven de vensters zijn rollagen aangebracht waarin de bakstenen afwisselend strekkend en dwars zijn geplaatst en de dwarse stenen iets uit de gevel naar voren steken. Opvallend is ook de afwisseling van grote en kleine vensters

✓ Kenmerkend voor de Tuinwijk zijn de donkere bakstenen en de hoge zadeldaken met rode pannen.

> Enkele zijgevels worden gesierd door potdekselwerk met een siervenster. Onder het potdekselwerk was oorspronkelijk een houten sierlijst en het venster was voorzien van kruisroeden.

✓ ✓ De fraai vormgegeven poort in de Melis Stokestraat geeft toegang tot het achtererf.

^ ^ Aan de Willem Arntszkade hebben de gevels een erker met potdekselwerk en daktegels.

^ In enkele kleine vensters zijn de oorspronkelijke kruisroeden nog aanwezig.

zowel in de zadeldaken als in de gevels. De kleine dakkapelletjes zijn bovendien bij sommige woningen voorzien van fraaie kruisroeden. Veel van deze kleine dakkapellen zijn echter verwijderd om plaats te maken voor nieuwe, grote dakkapellen. Oorspronkelijk was er een variëteit aan roedenverdelingen: terwijl in de grote vensters de roeden horizontaal gerangschikt waren, hadden de kleine dakkapellen en de kleine vensters in de gevel gekruiste roeden. Boven de deuren is bij veel woningen voorzien een bovenlicht met roeden in een v-vorm en een grote houten luifel. Het horizontale motief van de luifel herhaalt zich een verdieping hoger in de vorm van een bloembak onder het kleine venster. De bloembakken zijn niet alleen een sierlijk element in de architectuur maar dragen, indien ze ook werkelijk voorzien zijn van planten, bovendien bij aan het groen in de straten.

Voor het aangezicht van de woningen is sterk bepalend in welke kleuren het houtwerk is geschilderd. De woningen in Tuinwijk zijn op dit moment voorzien van heldere

^ ^ De gevels met grote luifels boven de voordeuren, bloembakken en rollagen met siermetselwerk. Bij deze woning zijn de oorspronkelijke roeden in het grote venster nog aanwezig.

^ Deze woningen in de Admiraal van Gentstraat zijn eveneens ontworpen door Kool en Van Rood. Net als bij de woningen in de Tuinwijk is er veel aandacht besteed aan de detaillering van het metselwerk.

kleuren: licht- en donkergroen, wit en crème. In de archieven is niet terug te vinden wat de originele verfkleuren precies waren maar op oude foto's is wel te zien dat het om vrij donkere kleuren ging. De huidige kleuren zijn dus niet de oorspronkelijke.

De architectuur in Tuinwijk is kenmerkend voor het werk van de architecten Kool en Van Rood. Er is gebruikgemaakt van vormen en aandachtspunten die ook in het woningcomplex aan de Admiraal van Gentstraat, dat in 1922 naar hun ontwerp is gebouwd, zijn terug te vinden. Net als bij de Tuinwijk ging het om middenstandswoningen voor spoorwegpersoneel, namelijk de leden van de woningbouwvereniging Trio. In deze woningen is net als in de Tuinwijk veel aandacht besteed aan het metselwerk. Het is gemodelleerd door middel van rollagen en sierverbanden. De erkervormige vensters op de eerste verdieping worden gedragen door gemetselde uitkragingen. De architecten hebben deze aandacht voor het metselwerk doorgevoerd in de buitenruimte, waar ze

^ De hoeken van de woningblokken en ook enkele gevelwanden zijn door de architecten als blikvangers bedoeld.

gemetselde trappen met muurtjes voor de voordeuren hebben ontworpen en gemetselde muren met houten hekwerk als terreinafscheiding hebben toegepast.

Interieur

Bij de meeste woningen heeft men in het kader van de woningverbetering de keukens, de toiletten en badkamers vernieuwd en de suitedeuren en -kasten tussen de woonkamer en voorkamer verwijderd. Zodoende heeft deze vernieuwing ook de indeling van de woningen enigszins gewijzigd. In de woningen van het type A is de kamer op de eerste verdieping aan de voorzijde van de woning veranderd in een badkamer. Bij het type C werd in de benedenwoningen voor het plaatsen van de badkamer ruimte gemaakt door een deel van de slaapkamer aan de achterzijde weg te nemen en in de bovenwoningen werd de middelste slaapkamer aan de achterzijde in z'n geheel tot badkamer omgebouwd. In de type D-woningen zijn de keukens uitgebouwd tot aan het einde van de erker. Dat was nodig omdat een deel van de keukens werd ingenomen door de nieuwe badkamers. In deze woningen is de muur tussen de woonkamer en de slaapkamer bovendien vaak verwijderd, waardoor

een grotere slaapkamer is ontstaan en de voorkamer als slaapkamer gebruikt kan worden.

Door het verwijderen van de suitecombinatie is in veel woningen een grote, rechte woonkamer ontstaan met slechts één haard. In de keukens werd het keukenblok vervangen en de kast en de schoorsteen verwijderd. Het toilet werd vernieuwd en voorzien van een fontein. Op de zolderverdieping werden cv-installaties en dakvensters met tuimelramen aangebracht. De vloeren zijn in veel woningen gewijzigd of voorzien van vloerbedekking.

Hoewel in de meeste woningen vergaande wijzigingen zijn aangebracht tijdens het bijzonder onderhoud in 1981, bevatten sommige woningen toch nog veel oorspronkelijke elementen. Destijds hebben de bewoners van deze woningen niet mee willen doen met alle woningverbeteringen, waardoor nu nog altijd te zien is hoe het interieur van de woningen er moet hebben uitgezien.

De winkels in Tuinwijk hebben bijna allemaal hun functie verloren, behalve die aan de Willem Arntszkade. De win-

^ Vanuit de Gerard Noodtstraat geeft de opeenvolging van hoekwoningen, schuren en een gevelwand een fraai beeld.

kel daarnaast is nu in gebruik als woning. In de Van der Mondestraat hebben de winkels nog wel hun oorspronkelijke indeling maar zijn niet meer als zodanig in gebruik.

Stedenbouw

Het oorspronkelijke stedenbouwkundige plan van de architecten Kool en Van Rood is uiteindelijk niet in zijn geheel uitgevoerd. De huidige Tuinwijk is dus in feite 'niet af'. Het is de vraag in hoeverre de ideeën van Kool en Van Rood er nog in te herkennen zijn. Is deze wijk een echte tuinwijk, zoals Fockema Andreae die voor ogen had, of heeft zij haar eigen stedenbouwkundige karakter? Dit karakter zou bij uitstek te zien zijn in de zichtassen en de gevelwanden, de groenvoorziening en het straatmeubilair.

Zichtassen en gevelwanden

De architectuur in de Tuinwijk is onlosmakelijk verbonden met de stedenbouwkundige opzet. De markante

gebouwen bevinden zich namelijk steeds op strategische punten in de wijk, zoals de hoeken van de straten maar ook juist midden in een gevelwand. De poort in het blok in de Melis Stokestraat bevindt zich precies in het verlengde van de Bucheliusstraat en vormt dus een blikvanger ter afsluiting van de zichtas in de Bucheliusstraat. De architecten noemden in hun toelichting meer voorbeelden, die echter niet naar hun ontwerp uitgevoerd zijn, zoals een schooltoren in het verlengde van een woonstraat, een ontspanningsgebouw op het buigpunt van een verkeersweg en een hoog perceel op het buigpunt van een lange woonstraat. Het noordelijke blok aan de Willem Arntszkade heeft niet alleen twee fraaie hoekwoningen maar loopt in hoogte op naar het midden van het blok, waar zich de bijzondere gevel bevindt met de horizontaal geplaatste daktegels. Samen met de winkelwoningen en het zuidelijke blok vormt de Willem Arntszkade als gevelwand een fraaie afsluiting van de wijk. In de Gerard Noodtstraat wordt een mooi beeld gevormd door de opeenvolging van naar voren springende hoekwoningen met hoge kappen loodrecht op de rooilijn. Dit ritme van opeenvolgende kappen wordt herhaald in de schuurtjes. De bakstenen muren

^ ^ Niet alleen het openbare groen maar ook de bomen in de achtertuinen dragen bij tot het groen in de wijk.

^ Het groen uit de achtertuinen dringt over en door het opengewerkte metselwerk van de tuilmuren heen.

> De voortuinen worden nog steeds volgens het ontwerp van Kool en Van Rood begrensd door lage muurtjes met een stalen hek. De betonnen afzetting rond de bomen is een recente toevoeging.

< Bewoners hebben het terras voor de voormalige winkel als tuin in gebruik genomen.

oorspronkelijke beplanting maar zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw geplant.

In het midden van het complex, gevormd door de Burmanstraat en de Bucheliusstraat is aan één kant van de straat een rij bomen. Het zijn esdoorns die respectievelijk in de Burmanstraat in 1965 en 1970 en in de Bucheliusstraat in 1980 zijn geplant als vervanging van de oorspronkelijke bomen. Aan diezelfde kant van de straat zijn de woningen bovendien voorzien van voortuintjes. De groenvoorziening bevindt zich aan één zijde van de straten, namelijk waar de woningen iets achter de rooilijn liggen ten opzichte van de hoekwoningen, die geen voortuinen hebben. Ook de blokken aan de Willem Arntszkade zijn voorzien van voortuinen. Het is opvallend dat de groenvoorziening in de vorm van voortuinen en bomen steeds aan de westelijke zijde van de straat ligt. Alleen aan de Van der Mondestraat staan aan de oostelijke zijde bomen, namelijk acacia's uit 1970. Het verschil zit hem vermoedelijk in het onderscheid dat de architecten maakten tussen 'hoofdverkeerswegen' die aan twee kanten voorzien waren van bomen en de tussenliggende straten die maar aan één kant bomen hadden. De Van der Mondestraat was bedoeld als een hoofdverkeersweg en heeft dus bomen aan de oostelijke zijde. Voortuinen zouden wellicht afdoen aan de monumentaliteit van een hoofdverkeersweg.

met opengewerkt metselwerk verbinden de losse bouwwerken tot een geheel. Vanaf de Zaagmolenkade en vanuit de Gerard Noodtstraat komt dit deel van Tuinwijk nadrukkelijk in beeld. Kool en Van Rood hebben aan deze gevelwanden dan ook extra aandacht besteed. Waar de architecten een afwijkend woningtype aan het eind van een blok hebben geplaatst, verspringt deze vaak een stukje ten opzichte van de rooilijn. Daar hadden ze een reden voor: 'de woningen zijn zoodanig, in één blok, t.o.v. elkaar teruggeschoven dat de voortuintjes zijdelings werden afgesloten, evenals de boomen door den zon kunnen worden beschenen'.²¹ Daarnaast geeft deze verspringing een speelse beweging aan de woonblokken. Tegelijk wordt de vereiste ruimte tussen de woningen in de gaten gehouden. In de Burmanstraat en de Bucheliusstraat springen de woningen aan de oostelijke zijde namelijk wat naar voren, terwijl de woningen aan de westelijke zijde juist wat achter de rooilijn liggen.

Groenvoorziening

Het zwaartepunt van de groenvoorziening ligt op de plek waar het Zwartewater stroomde. Daar ligt nu een brede groene strook met gras, enkele bomen en in het midden een speelpleintje. Ook in de Gerard Noodtstraat zijn twee groenstroken aangelegd, voorzien van gras en bomen. Beide groenperken vormen tegelijk een rand van dit Tuinwijkcomplex. De bomen behoren niet tot de

In de Melis Stokestraat en de Gerard Noodtstraat zijn relatief weinig bomen. Dit gebrek aan groen wordt echter goedgemaakt door het zicht op de achtertuinen waarvan het groen boven de tuinmuren uitsteekt. De muren, die aan de bovenzijde een golvend profiel hebben, zijn gemetseld in een staand verband en daarboven een sierverband met vlakken waarin het metselwerk opengewerkt is. De 'gaten' in het metselwerk bieden een doorkijkje naar de tuinen en geven klimplanten de gelegenheid om aan de straatkant van de muur te groeien.

Straatmeubilair

Ook aan het straatmeubilair hebben Kool en Van Rood veel aandacht besteed. Zij wilden immers dat de hele wijk volgens hetzelfde karakter ontworpen zou worden. In de straten die in noord-zuid richting liggen, zijn de woningen aan één kant van de straat voorzien van voortuinen. Lage bakstenen muurtjes met een stalen hekwerk en aan het einde een gemetselde kolom scheiden deze tuinen van de straat. Dit hekwerk is overigens inmiddels vervangen door nieuwe exemplaren in ongeveer dezelfde vorm. In de Melis Stokestraat en de Gerard Noodtstraat worden de aan de straat grenzende achtertuinen afgesloten door hoge gemetselde muren en schuurtjes, voorzien van sierlijk metselwerk. Bij het zuidelijke blok

^ Het filiaal van de Oranje Grutterij Das op de hoek van de Melis Stokestraat en de Willem Arntzkade in 1927. Links een van de oorspronkelijke straatlantaarns. Opvallend zijn de donkere kleuren waarin het houtwerk van de woningen was geschilderd.

aan de Willem Arntszkade zijn de voordeuren via een trapje bereikbaar. De armleuningen die de trap flankeren, behoren niet tot het oorspronkelijke ontwerp.

Voor de winkel aan de Melis Stokestraat bevindt zich een terras, dat tot het door Kool en Van Rood ontworpen straatmeubilair behoort. Het terras ligt wat hoger dan het straatniveau en is via gemetselde trappetjes bereikbaar. Deze terreinafscheiding zet zich aan weerszijden van de trap voort door rechthoekige stenen volumes en een schuin gemetseld vlak.

De straten waren en zijn nog steeds met klinkers bestraat. De trottoirs zijn bedekt met vierkante tegels en afgezet met natuurstenen trottoirbanden. De trottoirs waar ook bomen stonden, waren wat breder vergeleken bij de overige trottoirs. Door de aanleg van

parkeerhavens en verkeersdrempels is het straatprofiel inmiddels sterk veranderd. Ook zijn de oude, gekrulde lantaarns vervangen door moderne lantaarns.

Tenslotte hebben de architecten ook aandacht besteed aan de grotere structuren binnen de wijk, zoals de groenstroken in de Gerard Noodtstraat. Ze wilden dat er harmonie zou heersen binnen het geheel en dat ze geraadpleegd zouden worden over het ontwerp van de bruggen over het inmiddels gedempte Zwartewater en over het ontwerp van de straatverlichting. Het is niet duidelijk of dat uiteindelijk zo gebeurd is.

5 Waardestelling en aanbevelingen

Waardestelling

Om tot een waardering van het complex Tuinwijk te komen dienen verschillende aspecten meegewogen te worden: de stedenbouwkundige opzet, de architectuur en de geschiedenis. Er is een wisselwerking tussen deze drie aspecten. De architectuur van de gebouwen is namelijk sterk bepaald door de plek die ze in het stedenbouwkundig plan innemen. Tegelijk hebben historische ideeën en omstandigheden het architectonische en stedenbouwkundige ontwerp bepaald. De stedenbouw wordt onderverdeeld in zichtassen en gevelwanden enerzijds en openbare ruimte anderzijds. Bij de architectuur komen het exterieur en het interieur van de gebouwen aan de orde.

Stedenbouw

Zichtassen en gevelwanden

Een belangrijk kenmerk van de stedenbouwkundige opzet van de Tuinwijk wordt gevormd door de zichtassen en de gevelwanden. Ze worden bepaald door de positionering van de gebouwen ten opzichte van elkaar en ze zijn direct van belang voor het ontwerp van de Tuinwijk doordat de architecten bijzondere aandacht hebben besteed aan de vormgeving van het gebouw, dat zich in een zichtas of in een gevelwand bevindt. Zo ligt de fraaie poort in de Melis Stokestraat precies in het verlengde van de zichtas in de Bucheliusstraat. De gebouwen aan de Willem Arntszkade vormen vanaf de Zaagmolenkade gezien een lange gevelwand. Het vormt de buitenzijde van het complex en is dus als het ware een visitekaartje voor de Tuinwijk. De architectuur in deze gevelwand maar ook in de Gerard Noodtstraat is rijk vormgegeven en voorzien van extra detaillering.

Openbare ruimte

Met de openbare ruimte wordt de inrichting van de ruimte tussen de gebouwen bedoeld. Zo vallen daar de groenvoorziening maar ook de trottoirs, verkeersobjecten en straatverlichting onder. Sommige van deze onderdelen horen bij het ontwerp van de architecten, maar de meeste zijn in de loop van de tijd toegevoegd, met name als gevolg van verkeersregulering. De groenvoorziening is door de architecten zorgvuldig gepland. Ze hebben onderscheid gemaakt tussen hoofdverkeerswegen en tussenliggende straten.

De tussenliggende straten zijn aan één zijde van bomen en voortuinen voorzien, terwijl de hoofdverkeerswegen, zoals de Van der Mondestraat aan twee kanten een bomenrij hebben. De groenvoorziening in deze straten bevindt zich dus nadrukkelijk aan één zijde van de weg. Ook de woonblokken aan de Willem Arntszkade zijn voorzien van voortuinen, die de wijk vanaf de Zaagmolenkade gezien een extra groen uiterlijk geven. Een relatief recente toevoeging zijn de grote bloembakken op het trottoir aan het begin van de Melis Stokestraat.

De achtertuinten tussen de woningblokken dragen bij aan het groene karakter dat zo kenmerkend is voor een tuinwijk. De bomen en planten die daar groeien, zijn namelijk over de tuinmuren zichtbaar. Ook de plantenbakken onder de vensters van de bovenwoningen zijn bedoeld om de wijk te voorzien van extra groen. Verder wordt de wijk aan twee zijden begrensd door grote groenperken, namelijk langs de Willem Arntszkade en in de Gerard Noodtstraat. Ze geven het complex van buitenaf gezien een groen karakter.

De voortuintjes worden van de straat gescheiden door middel van lage bakstenen muurtjes. De achtertuinten worden begrensd door bakstenen muren met metselwerk in sierverband dat gedeeltelijk opengewerkt is. Bij de winkelwoning aan de Melis Stokestraat 3 is het terras bereikbaar via twee gemetselde trappen en een schuin gemetseld vlak, van elkaar gescheiden door gemetselde muurtjes. Het terras is nu echter niet zichtbaar omdat het als tuin in gebruik is.

Er zijn in de loop van de tijd veel elementen toegevoegd als gevolg van de verkeersregulering. Het gaat om verkeersdrempels, verkeersborden, kunststof paaltjes, parkeerautomaten en parkeervakken. In de jaren zestig moeten de huidige lantaarnpalen geplaatst zijn, een standaard type dat in alle nieuwe en bestaande wijken werd geplaatst.

Architectuur

Exterieur

De architectuur in de Tuinwijk is traditionalistisch te noemen met stedelijke kenmerken die doen denken aan de Amsterdamse School. Binnen het oeuvre van Kool en Van Rood is het complex vergelijkbaar met hun ont-

^ ^ De Bucheliusstraat omstreeks 1940. Parkeerhavens en verkeersdrempels waren nog niet nodig.

^ In 2007 heeft de Bucheliusstraat nog altijd de indeling met aan de linkerkant bomen en voortuinen. Er is echter nogal wat straatmeubilair toegevoegd in de vorm van verkeersborden, drempels en paaltjes.

werp van de woningen in de Admiraal van Gentstraat, en is het één van de weinige woningcomplexen die de architecten samen hebben ontworpen. Op het eerste gezicht zijn de rode kappen en de gevels van donkerrode bakstenen kenmerkend aan de architectuur van Tuinwijk. Het metselwerk is versierd met rollagen en uitkragingen en sierverbanden. De gevels worden verder gesierd met bloembakken en siervensteren. De gebouwen op markerende plekken in het stedenbouwkundige plan, zoals aan het einde of juist in het midden van een blok, zijn voorzien van extra versieringen, zoals balkons, een afwijkende kap, daktegels en houten potdekselwerk.

Interieur

In enkele woningen in Tuinwijk zijn nog elementen van het oorspronkelijke interieur te vinden. Het gaat onder andere om suitedeuren, haarden, keukenkastjes, vensterroeden en schilderijlatten. Het is opvallend dat er veel aandacht is besteed aan de afwerking van de interieurs, zoals te zien is aan de gebogen koofranden en de decoraties in de houten trapbomen.

Geschiedenis

De Tuinwijk heeft lang bekend gestaan als een wijk van spoorwegpersoneel. Weliswaar was de woningbouwvereniging De Tuinwijk niet opgericht door een spoorwegonderneming maar als gevolg van de fusie van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij en de Staats Spoorwegen in 1917 waren steeds meer van haar leden afkomstig uit deze maatschappijen. De wijk werd niet alleen vooral bewoond door spoorwegpersoneel maar is ook gebouwd door architecten die vaker hadden gewerkt voor de spoorwegen. Zelfs de bakstenen van de woningen zijn vermoedelijk afkomstig uit dezelfde baksteenfabriek als die van de Inktpot, het toentertijd nieuwe administratiegebouw van de NS.

De Tuinwijk is duidelijk een product van haar tijd, niet alleen omdat juist in 1917 de NS zich met hun administratie in Utrecht vestigden maar ook vanwege de moeilijke economische omstandigheden waarin de wijk tot stand kwam. Na de Eerste Wereldoorlog waren de bouwkosten bijzonder hoog. Hoewel ook woningbouwvereniging De Tuinwijk heeft geleden onder deze omstandigheden, is het haar toch gelukt een fraaie wijk te bouwen zonder aan aandacht voor de architectuur in te leveren.

Monumentale waarde

Bij de waardering van het complex Tuinwijk is het belangrijk om de architectuur van de individuele gebouwen

in de context te zien van het gehele complex. Een waardering van de gebouwen afzonderlijk zou tekort doen aan de architectonische kenmerken die voor het gehele complex gelden maar ook aan de eenduidige geschiedenis en het karakter van het complex.

Het Tuinwijkcomplex is als geheel van algemeen belang vanwege zijn cultuurhistorische waarde als karakteristiek woningbouwcomplex voor spoorwegpersoneel en vanwege de historische verbondenheid van Utrecht en de spoorwegmaatschappijen. De wijk is ook van belang vanwege de stedenbouwkundige opzet, die onder meer door de zichtassen een bijzondere samenhang vertoont en door de groenvoorziening het karakter van een tuinwijk draagt. Bovendien is de wijk van architectonisch belang als goed voorbeeld van zorgvuldig gedetailleerde woningbouw rond 1920. Doordat in de loop van de jaren geen grote wijzigingen in de architectuur van de woningen of in de stedenbouwkundige opzet van het complex zijn aangebracht, is het bijzonder gaaf gebleven.

Aanbevelingen

Exterieur

- Het gevelwerk kan waar nodig hersteld worden. Het inboetwerk zou op de oorspronkelijke baksteenkleur gebracht kunnen worden, hetgeen aanbeveling verdient op in het oog springende gevels.
- Gevelverstorende elementen, zoals schotelantennes, zouden zoveel mogelijk moeten worden vermeden.
- Het is beter gemetselde gevels en muren niet schoon te maken onder druk of met toegevoegde schoonmaakmiddelen, omdat daardoor zowel de technische als historische kwaliteit van de bakstenen verloren gaat. Daar waar nodig zou men het aanhangende vuil kunnen verwijderen.
- Daar waar kantpannen niet tot het oorspronkelijke ontwerp horen, kunnen ze vervangen worden door windveren en boeidelen.
- Bij het herstellen van de dakkapellen is het wenselijk dat de oorspronkelijke dakkapellen behouden blijven en dat de reeds gewijzigde dakkapellen zo veel mogelijk hun huidige maten behouden, in ieder geval niet vergroot worden. Het verdient aanbeveling oorspronkelijke detaillering zoals rabatten op de zijwangen van de dakkapellen terug te brengen.
- Bij het herstel van de detaillering van de ramen, zoals het raamhout, is het belangrijk dat zo veel mogelijk de oorspronkelijke situatie wordt nagebootst. Vanuit esthetisch oogpunt verdienen uitzetramen de voorkeur, maar in de praktijk blijkt dat deze ramen nauwelijks worden gebruikt, waardoor ze hun ventilatiedoel niet dienen. Bescheiden ventilatieroosters zijn dan ook te verkiezen.
- De raamverdeling met roeden dient, waar nog aan-

wezig, zo veel mogelijk gehandhaafd te worden. Het verdient aanbeveling ze bovendien terug te brengen in gevels die in het oog springen vanwege hun ligging in een zichtas.

- De daken van de bergingen, die nu bedekt zijn met golfplaten zouden zo veel mogelijk kunnen worden bedekt met dakpannen, naar de oorspronkelijke situatie.
- De voordeuren dienen te worden vervangen door een type dat past bij het oorspronkelijke ontwerp dat gekenmerkt werd door twee verticale stijlen en een klein verticaal venster.
- Het verdient aanbeveling het dichtgemaakte venster in de berging aan de Gerard Noodtstraat te herstellen. Deze berging is van belang vanwege haar bijzondere vormgeving en ligging in een zichtas.
- Een kleuronderzoek met betrekking tot het buitenschilderwerk is aan te bevelen; mogelijk leidt dat tot de keuze de oorspronkelijke kleuren weer terug te brengen.

Interieur

Bij de technische verbetering van het interieur van de woningen geldt in het algemeen dat zo veel mogelijk het oorspronkelijke ontwerp gehandhaafd moet worden. Dat betekent dat oorspronkelijke elementen als schouwen, keukenkastjes, plinten, deuren, tegelvloeren, schilderijlijsten en hang- en sluitwerk zo veel mogelijk behouden moeten blijven.

- Isolatie van de kappen kan het beste aan de buitenzijde gebeuren, door het plaatsen van isolerende folie direct onder de dakpannen. Dit verdient de voorkeur boven isolatie vanuit de binnenzijde, waarbij rotting in de hand gewerkt wordt.
- Geluidsisolatie van de vloeren door middel van dikke isolatiepakketten op de vloeren is niet aan te raden, onder meer omdat hierdoor de binnendeuren zouden moeten worden vervangen.
- Het verdient aanbeveling veiligheidsmaatregelen in het kader van het politiekeurmerk te nemen met behoud van het originele hang- en sluitwerk.

Openbare ruimte

- In het algemeen geldt dat de groenvoorziening bij voorkeur meer in overeenstemming wordt gebracht met het monumentale karakter van de omgeving en dat zorgvuldig wordt omgegaan met de groenelementen die behoren bij het tuinwijkkarakter.
- Bij voorkeur worden de gemetselde tuinmuren behouden. Daar waar nodig zouden de verzakte tuinmuren na fundering weer kunnen worden opgemetseld met dezelfde stenen.
- Het straatbeeld (nu verstoord door paaltjes, dremfels, bloembakken en dergelijke) wordt bij voorkeur zo rustig mogelijk gehouden, waardoor de zichtassen goed tot hun recht komen.
- Het verdient aanbeveling het straatprofiel met de

oorspronkelijke hardstenen trottoirbanden zo veel mogelijk te handhaven.

- Bij voorkeur worden zo veel mogelijk materialen gebruikt die passen bij het monumentale karakter van de omgeving.
- De lantaarnpalen zouden kunnen worden vervangen door een variant die beter aansluit bij het karakter van de Tuinwijk.

‘De voorgevels, zou men kunnen zeggen, zijn min of meer pittoresk behandeld en trachten o.i. met gezonde middelen te behagen. De achtergevels zijn meer architectonisch behandeld, en maken met hun flinke loggia’s, kloeke lijnen en verbindingen werkelijk een volledig-geslaagden indruk.’

Noten

- 1 Howard heeft zijn ideeën neergelegd in zijn boek *To-morrow, a peaceful path to real reform* uit 1898, dat in 1902 werd herdrukt en de titel *Garden cities of to-morrow* kreeg.
- 2 J.P. Fockema Andreae, *De hedendaagse stedenbouw*, Utrecht 1912, p. 100-102
- 3 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21657, concept van de oprichtingsakte van De Tuinwijk
- 4 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21576, brief d.d. 27 mei 1918 van het comité van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij aan de gemeente Utrecht
- 5 L.S.P. Scheffer, 'Utrechtse woningcomplexen der laatste jaren, in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting*, 3 (1922), nr.11, p.305
- 6 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21657, tekst voor een voordracht voor de gemeenteraad, december 1918
- 7 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 20905, 28 april 1917
- 8 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21576, memorie van toelichting op de plannen voor De Tuinwijk, door Kool en Van Rood, maart 1919
- 9 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21576, artikel over volkshuisvesting in *Woningbelang*, juli 1919, nr.3
- 10 N.V. Nederlandse Spoorwegen, ingang 948, inv.nr. 29, staat van materialen
- 11 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21658, brief van dhr. Konings aan Bouw- en Woningtoezicht d.d. 22 december 1920 en het antwoord daarop d.d. 21 januari 1921
- 12 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21579, rapport van de Bezuinigingscommissie d.d. 13 december 1921
- 13 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21579
- 14 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 20905, artikel uit het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad d.d. 9 maart 1922
- 15 Zie noot 14
- 16 J.G. Wattjes, 'Moderne bouwkunst in Utrecht', in: *Bouwbedrijf* 7 (1925) 9, p. 324-328
- 17 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21659
- 18 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21659, brief d.d. 21 oktober 1923
- 19 G. Huiskes, *4 + 1 = een*, Stichting Sociale Woningbouw Utrecht, Utrecht 1993, p.154
- 20 Archief van Portaal, doos 152, Bouwverslag 1977
- 21 HUA, ingang 1007-3, inv.nr. 21657, memorie van toelichting op de plannen voor De Tuinwijk, door Kool en Van Rood, d.d. maart 1919

Literatuur

- 'Architect Ir. A.H. van Rood, c.b.i.', in: *Bouwbedrijf*, 7 (1930) 25, p. 498-499
- Barbieri en Van Duin, *Honderd jaar Nederlandse architectuur, 1901-2000. Tendensen, Hoogtepunten*, Nijmegen 1999
- Bekkers, W.M.J., A.P.W. Esmeijer, D.W. Aertsen en K. Oskam (red.), *Bredero's bouwbedrijf. Familiebedrijf, mondiaal bouwconcern, ontvlechting*, Amsterdam 2005
- Blijstra, R., *Nederlandse bouwkunst na 1900*, Utrecht 1962
- Fockema Andreae, J.P., *De hedendaagse stedenbouw*, Utrecht 1912
- Huiskes, G., *4 + 1 = een*, Utrecht 1993
- Korthals Altes, H.J., *Tuinesteden. Tussen utopie en realiteit*, Bussum 2004
- Nijhof, E., 'Fabrieksdorpen in Nederland, 1850-1940', in: *Erfgoed van Industrie en Techniek*, 3 (1994) 2, p. 34-47
- Santen, Bettina. van, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht, 1850-1940*, Utrecht 1990
- Scheffer, L.S.P., 'Utrechtse woningcomplexen der laatste jaren', in: *Tijdschrift voor volkshuisvesting* 3 (1922) 11, p. 302-306
- Wattjes, J.G., 'Moderne bouwkunst in Utrecht', in: *Bouwbedrijf*, 7 (1925) 9, p. 314-332

Bronnen

- Archief Woningcorporatie Portaal, complexnummer 227
- Het Utrechts Archief, archief van het Gemeentebestuur Utrecht 1813-1969, ingang 1007-3, inventarisnummers 21575-21581 en 21657-21660
- Website Stichting Bonas (www.bonas.nl)

Illustratieverantwoording

- Het Utrechts Archief: omslag voorzijde, 12 (boven), 13, 22 (rechts), 23, 25 (rechts), 34, 36 (boven)
- Hans Lägers: 16, 17 (onder), 18 (boven)
- Julius Spit: 15, 30, 32 (boven)
- Marijke van den Heuvel: 2 (onder), 8 (onder), 11, 12 (onder), 14, 17 (boven), 18 (midden en onder), 22 (links), 24, 25 (links), 26, 28, 29, 31, 32 (onder), 33, 36 (onder)
- Tijdschrift voor volkshuisvesting 3 (1922) 11: 8 (boven)
- Koninklijke Luchtmacht: 10

Colofon

Uitgave

Gemeente Utrecht

StadsOntwikkeling, Stedenbouw en Monumenten

Teksten

StadsOntwikkeling

Marijke van den Heuvel

René de Kam (eindredactie)

Met dank aan: Henk Jansen, Janna Kok, Hans Lägers,
Bettina van Santen, Julius Spit, Mark Stafleu en
Arie Verbrugge.

Vormgeving

Hans Smeijsters, Utrecht

Datum

mei 2008

Meer informatie

Afdeling Stedenbouw & Monumenten

Telefoon 030 - 286 02 89

E-mail monumenten@utrecht.nl

www.utrecht.nl

Meer informatie

Afdeling Stedenbouw & Monumenten

Telefoon 030 - 286 02 89

E-mail monumenten@utrecht.nl

www.utrecht.nl